

KWF
MANWAL
SA
MASINOP NA PAGSULAT

KWF
MANWAL
SA
MASINOP NA PAGSULAT

AKLAT NG BAYAN
METRO MANILA
2014

KWF Manwal sa Masinop na Pagsulat

Karapatang-sipi © 2014 ni Virgilio S. Almario
at ng Komisyon sa Wikang Filipino

RESERBADO ANG LAHAT NG KARAPATAN. Walang bahagi ng librong ito ang maaaring sipiin o gamitin nang walang nakasulat na pahintulot mula sa may-akda at tagapaglathala.

Disenyo ng pabalat: Alyssa Romielle Manalo
Disenyo ng aklat: Maria Christina Pangan

Ang retrato ng buhangin sa pabalat ay hiniram sa bgfons.com/download/1036 at ang hilatsa ng parchment ay hiniram sa fc00.deviantart.net/fs48/f/2009/209/3/6/Texture_Parchment_by_Kida_Ookami.png.

The National Library of the Philippines CIP Data

Recommended entry:

KWF manual sa masinop na pagsulat / Virgilio S. Almario, punong editor. --
Quezon City : Komisyon sa Wikang Filipino, c2014.
p. ; cm.

ISBN 978-971-0197-34-7

1. Filipino language -- Grammar. 2. Filipino language --
Writing -- Handbook, manuals, etc. I. Almario, Virgilio S. II. Title.

PL6055 499.2115 2014 P420140147

Lupong Editoryal

Punong Editor: Virgilio S. Almario
Mga Mananaliksik: Jose Evie G. Duclay
Alyssa Romielle F. Manalo
Maria Christina A. Pangan
Mga Kritiko: Sandor B. Abad
Roberto T. Añonuevo
Jomar I. Cañega
Purificacion G. Delima
Lorna E. Flores
Mariano L. Kilates
Kriscell L. Labor
Minda L. Limbo
Sheilee B. Vega

Inilathala ng

Komisyon sa Wikang Filipino
2/F Gusaling Watson, 1610 JP Laurel St.,
Malacañang Palace Complex, San Miguel, Maynila
Tel. 02-733-7260 email: komfil.gov@gmail.com

NILALAMAN

Ilang Paliwanag	1
Pagsulyap sa Kasaysayan Bilang Panimula ni Virgilio S. Almario	3
1 Grafema	9
1.1. Titik	10
1.2. Di-titik	10
2 Pantig at Palapantigan	11
2.1 Kayarian ng Pantig	12
2.2 Pagpapantig ng mga Salita	12
2.3 Pantig na Inuulit	13
3 Pagbaybay na Pasalita	14
3.1 Pantig	15
3.2 Salita	15
3.3 Akronim	15
3.4 Daglat	16
3.5 Inisyals	16
3.6 Simbolong Pang-agham/Pangmatematika	16
4 Pagbaybay na Pasulat	17
4.1 Gamit ng Walong Bagong Titik	18
4.2 Bagong Hiram na Salita	18
4.3 Lumang Salitang Espanyol	19
4.4 Di Binabagong Bagong Hiram	19
4.5 Problema sa C, Ñ, Q, X	19
4.6 Panghihiram Gamit ang 8 Bagong Titik	19
4.7 Eksperimento sa Ingles	20
4.8 Espanyol Muna, Bago Ingles	20
4.9 Ingat sa “Siyokoy”	21
4.10 Eksperimento sa Espanyol	21
4.11 Gamit ng Espanyol na Y	22
4.12 Kaso ng Binibigkas na H sa Hiram sa Espanyol	23
4.13 Gamit ng J	23
5 Kasong Kambal-Patinig	24
5.1 Unang kataliwasan	26
5.2 Ikalawang kataliwasan	26
5.3 Ikatlong na kataliwasan	26
5.4 Ikaapat na kataliwasan	26
5.5 Malalakas na Patinig	27
6 Kambal-Katinig at Digrapong SK, ST, SH, KT	28
6.1 Pasók ang SK, ST	29
6.2 Walang KT	29

	6.3	Digrapong CH at SH	29
	6.4	May SH ang Ibaloy	30
	6.5	May TH at KH ang Mëranaw	30
7		Palitang E/I at O/U	31
	7.1	Disiplina sa Pagbigkas ng E/I at O/U	32
	7.2	Senyas sa Espanyol o sa Ingles	32
	7.3	Kapag Nagbago ang Katinig	33
	7.4	Epekto ng Hulapi	33
	7.5	Kailan Di Nagpapalit	33
	7.6	Kapag Bago ang Kahulugan	34
	7.7	Huwag Baguhin ang Dobleng O	34
8		Pagpapalit ng D tungo sa R	35
	8.1	Kasong Din/Rin, Daw/Raw	36
	8.2	“D” Kahit Kasunod ng Patinig	37
9		Kailan “ng” at kailan “nang”	38
	9.1	Mga Gamit ng “Nang”	39
	9.2	Ingatan ang Pinagdikit na “na” at “ang”	39
10		Pagbabalik sa mga Tuldik	40
	10.1	Isang Anyo, Iba-Ibang Bigkas	41
	10.2	Dagdag na Gamit ng Pahilis	41
	10.3	Pahilis sa Mahabang Salita	42
	10.4	“Ma-” na May Pahilis	42
	10.5	Dagdag na Gamit ng Pakupya	42
	10.6	Tuldik Patuldok	43
	10.7	Kung Hahanapin sa Computer	43
11		Mga Wastong Gamit ng Gitling	44
	11.1	Sa Inuulit na Salita	45
	11.2	Sa Isahang Pantig na Tunog	46
	11.3	Sa Paghihiwalay ng Katinig at Patinig	46
	11.4	Sa Pinabigat na Pantig	47
	11.5	Sa Bagong Tambalan	47
	11.6	Iwasan ang “Bigyan-”	47
	11.7	Tambalan ang “Punongkahoy”	47
	11.8	Sa Pasulat na Oras	48
	11.9	Sa Kasunod ng “De”	48
	11.10	Sa Kasunod ng “Di”	48
	11.11	Sa Apelyido	48
	11.12	Sa Pagsaklaw ng Panahon	49
12		Mga Bantas	50
	12.1	TULDOK	51
	12.2	Sa Pagpapaikli	51
	12.3	Paglilista o Enumerasyon	52
	12.4	Sa Agham at Matematika	53
	12.5	Relasyon sa Iba pang Bantas	53
	12.6	Sa Sanggunian	55

12.7	Sa Sangguniang Online	55
12.8	Sa Diksiyonaryo	55
12.9	Gituldok: Espesyal na Uri ng Tuldok	55
12.10	KUWIT	56
12.11	Sa mga Serye	56
12.12	Pambukod ng mga Idea	56
12.13	Pambukod ng mga Detalye	56
12.14	Pansamantalang Pagtigil	57
12.15	Sa Pagsipi	57
12.16	Matapos ang Pang-abay at Pangatnig	58
12.17	Bilang Pamalit sa Detalye	58
12.18	Sa mga Liham	58
12.19	Sa Diksiyonaryo	58
12.20	TANDANG PANANONG	59
12.21	Relasyon sa Ibang Bantas	59
12.22	Mga Tuwiran at Di-tuwirang Tanong	59
12.23	TANDANG PADAMDAM	59
12.24	Relasyon sa Ibang Bantas	60
12.25	Iwasan ang Doble o Higit pang Padamdang	60
12.26	TULDOK-KUWIT	60
12.27	Sa mga Komplikadong Serye sa Pangungusap	60
12.28	Bago ang mga Pang-abay	61
12.29	Sa Paghihiwalay ng mga Detalye	61
12.30	Relasyon sa Ibang Bantas	61
12.31	TUTULDOK	62
12.32	Sa Pagsipi	62
12.33	Sa Paglilista	62
12.34	Sa Oras at Kabanata ng Bibliya	63
12.35	Sa Sanggunian	63
12.36	Sa mga Bahagi ng Liham	64
12.37	Treyser	64
12.38	Iskrip	65
12.39	PANIPI	65
12.40	GITLING	65
12.41	Paghihiwalay ng Numero	65
12.42	Pagbabaybay	66
12.43	Pananda ng Panlapi	66
12.44	Senyas ng Naputol na Salita	66
12.45	GATLANG EN	66
12.46	GATLANG EM	67
12.47	Sa Pagsulat ng Diyologo	67
12.48	Gatlang 3 em sa Sanggunian	67
12.49	PANAKLONG	67
12.50	Para sa Paglilinaw	68
12.51	Sa Sanggunian	68

	12.52	KUDLÍT	68
	12.53	Hindi Dapat Pagdikitin	68
	12.54	PANAKLAW	69
	12.55	Sa Agham at Matematika	69
	12.56	PAHILÍG	70
	12.57	Saklaw ng Panahon	70
	12.58	Pagsulat ng Petsa	70
	12.59	Representasyon ng <i>kada at bawat</i>	71
	12.60	Sa Agham at Matematika	71
	12.61	Sa Pagsipi ng Tula	71
	12.62	Sa URL ng Website	72
	12.63	ELIPSIS	72
	12.64	Apat na Tuldok	72
	12.65	Sa Pagsipi ng Tula	73
	12.66	Mahigit Isang Bantas	73
	12.67	Isang Font sa mga Bantas	73
	12.68	YUNIKOWD NG BANTAS	74
13		Mga Bílang	75
	13.1	Numeral na Pabaybay	76
	13.2	Alternatibong Tuntunin	76
	13.3	Malaking Bílang at Halaga	76
	13.4	Pangungusap na Nagsisimula sa Numero	77
	13.5	Mga Ordinal	78
	13.6	Konsistensi at Pleksibilidad sa Gamit	78
	13.7	Mga Kantidad na Pisikal	78
	13.8	Mga Praksiyon	79
	13.9	Praksiyong Desimal at Paggamit ng Zero	79
	13.10	Salapî	80
	13.11	Mga Bahagi ng Aklat	80
	13.12	Mga Bahagi ng Peryodikal	81
	13.13	Mga Bahagi ng Legal na Dokumento	81
	13.14	Taón sa Petsa	81
	13.15	Kompletong Petsa	81
	13.16	Siglo at Dekada	82
	13.17	Mahabàng Panahon	82
	13.18	Petsang Numero Lahat	83
	13.19	Sistemang IOS	83
	13.20	Oras	83
	13.21	Oras Militar	83
	13.22	Pangalang May Kasámang Bílang	83
	13.23	Bílang ng Serye	84
	13.24	Adres	84
	13.25	Bantas sa Pagsulat na Numeral	84
	13.26	Bílang Romano	86

14	Mga Pangalan at Katawagan	87
14.1	Pangngalang Pantangi	88
14.2	Pangalan ng Tao	88
14.3	Opisyal na Pangalan at Pamagat	89
14.4	Pangalan ng Organisasyon	89
14.5	Palayaw o Bansag	90
14.6	Nasyonalidad at Pangkating Etniko	91
14.7	Pangalang Heograpiko	91
14.8	Mga Pista't Pagdiriwang Pangkasaysayan	92
14.9	Mga Konseptong Akademiko	92
14.10	Mga Dokumento at Pamagat ng Likhang Sining	93
14.11	Mga Pangalang Meteorolohiko	93
14.12	Mga Tatak ng Produkto	94
14.13	Mga Pangalan ng Sasakyan	94
14.14	Di-karaniwang Baybay ng Pangalan	94
14.15	PANGNGALANG PAMBALANA	95
14.16	Katawagang Pampamilya	95
14.17	Espesyal na Gamit ng Pangalang Pambalana	95
14.18	ITALIKO O ROMANO?	96
14.19	Pamagat ng Kaso	96
14.20	Pangalang Siyentipiko	96
14.21	Gene at Enzyme	97
14.22	Pangalan ng Sakít	97
14.23	Pamagat ng Malikhaing Gawain	97
14.24	PANGNGALANG TAMBALAN AT MAY GITLING	98
15	Daglat, Inisyals, at Akronim	100
15.1	Pangalan ng Tao	101
15.2	Igalang ang Panggitnang Inisyals	101
15.3	Panatilihin ang mga Unang Inisyals	101
15.4	Titulo o Katungkulan	102
15.5	Ekstensiyon sa Pangalan	102
15.6	Pangalan ng Banal	102
15.7	Daglat na Alyas	103
15.8	PANGALAN NG KAPISANAN	103
15.9	Daglat na Org at Korp	103
15.10	KATAWAGANG TEKNIKAL AT SIYENTIFIKO	104
15.11	Daglat mulang Latin	104
15.12	Daglat sa Kemikal	105
15.13	Daglat sa Oras	105
15.14	Daglat sa Araw at Buwan	106
16	Sipi at Panipi	107
16.1	PARAAN NG PAGSIPI	108
16.2	Mahabà o Maikling Sipì	109
16.3	Sundin ang Orihinal	109

16.4	Hindi Tuwirang Pagsipi	110
16.5	Malaki o Maliit na Titik	110
16.6	Pagsipi sa Batas	111
16.7	Kapag Mahigit Isang Talata	111
16.8	Pagsipi sa Liham	111
16.9	Bantas bago ang Sipi	112
16.10	Bantas sa Dulo ng Sipi	113
16.11	ESPESYAL NA GAMIT NG PANIPI	113
16.12	Himig na Mapang-uyam	114
16.13	ISAHANG PANIPI	114
16.14	Magkasunod na Isahan at Dalawahan	114
16.15	Kapag may Ikatlong Sipi	114
16.16	SIPI NA WALANG PANIPI	115
16.17	Sipi sa Karunungan-Bayan	115
16.18	USAPAN AT DIYALOGO	115
16.19	Usapan sa Dula	115
16.20	Gatlang em sa Usapan	115
17	Dokumentasyon	116
17.1	TALA AT TALABABA	117
17.2	Wastong Pagkakasunod	117
17.3	Pangalan ng May-akda	118
17.4	Sa Anonimong Awtor	118
17.5	Sa Alyas	118
17.6	Sa Dalawa o Higit pang Awtor	119
17.7	Sa Publikasyong Salin o Inedit	119
17.8	Sa Pagsulat ng Pamagat	120
17.9	Mga Banal na Kasulatan	120
17.10	Sa Mahabang Akda	120
17.11	Sa mga Serye	120
17.12	Mga Edisyon ng Aklat	121
17.13	Publikasyong may Tomo	121
17.14	Panaklong sa Detalye ng Pagkakalathala	121
17.15	Walang Lathalaan at Walang Petsa	121
17.16	Panatilihin ang Baybay at Bantas	121
17.17	Sa Pagsulat ng Pahina	122
17.18	Mga Espesyal na Materyales	122
17.19	Mga Dokumentong Pampubliko	122
17.20	Usapin sa Husgado	122
17.21	Tesis at Disertasyon	123
17.22	Liham, Talumpati, Interbiyu	123
17.23	Mga Sekundaryong Sanggunian	123
17.24	<i>Ibid., loc. cit., op. cit.</i>	124
17.25	<i>Ibid.</i> sa Magkasunod na Banggit	124
17.26	<i>Ibid.</i> sa Iisang Awtor, Sanggunian ngunit Magkaibang Artikulo	124

17.27	<i>Op. cit.</i> sa Iisang Akda, ibang Pahina	124
17.28	<i>Loc. cit.</i>	125
17.29	Para sa Pagpapaliwanag	125
17.30	Mahabang Talababa	126
17.31	SANGGUNIAN	126
17.32	Wastong Pagkakasunod	126
17.33	Publikasyong Isa ang Awtor	126
17.34	Dalawa o Higit pang Awtor	127
17.35	Anonimo ang Awtor	127
17.36	Pagsulat ng Pamagat	128
17.37	Kung may Pangalawang Pamagat	128
17.38	Pamagat sa Loob ng Pamagat	129
17.39	Edisyon	129
17.40	Tomo	129
17.41	Lathalaan at Petsa	129
17.42	SANGGUNIANG ELEKTRONIKO	130
17.43	Mga Sangguniang Mula sa Websites	131
17.44	Pangalan ng awtor sa mga sangguniang elektroniko	131
17.45	Pamagat ng artikulo	131
17.46	Pangalan ng pahina at petsa ng pagkakalathala	131
17.47	URL	131
17.48	Mga Materyales na Audiovisual	132

Apendise	133
----------	-----

Pagmamarka ng Pruweba	134
-----------------------	-----

Mga Simbolong Ginagamit sa Pagbasa ng Pruweba	136
--	-----

Aplikasyon ng mga Simbolo	137
---------------------------	-----

ILANG PALIWANAG

ni Virgilio S. Almario

NOON PANG SULATIN ko ang *Patnubay sa Masinop na Pagsulat* (1981) ay sinabi kong kailangan ang ganitong manwal upang mabigyan ng patnubay ang mga guro, estudyante, at sinumang nagnanais sumulat sa wikang Filipino. Nilalaman ng ganitong patnubay ang mga batas at tuntunin sa paggamit ng wika na mula sa matagal nang paggamit ng wika ng sambayanan at ng mahuhusay na manunulat. Ngunit unang-unang dapat linawin na patnubay ito sa masinop at maingat na pagsulat; hindi sa malikhain at magandang pagsulat. Bagaman marami sa mga tuntunin dito ang maaaring gamitin sa pagkatha o pagtula—lalò na upang mapatnubayan ang mga manunulat na oo nga’t malikhain ngunit burara sa ispelang at gramatika—ang higit na layunin sa pagtitipon ng mga tuntunin sa aklat na ito ay ituro ang mga pamantayan para sa higit na mabilis na komunikasyon. Ang ibig sabihin, para matiyak na ang isang sulatin ay maiintindihan ng target na mambabasa.

Wika ko nga noong 1981: “Kung ang magandang pagsulat ay may kaugnayan sa pag-imbento ng higit na mahusay na modelo ng kotse, ang masinop na pagsulat ay may kaugnayan lámang sa wastong pagmamaneho ng kotse.” Tulad ng kotse ang wika. Tulad ng wika, hindi basta nagagamit ang kotse. Kailangang maalam ang tsuper sa pagpapaandar ng makina. Kailangang alam niya ang mga bahagi ng kotseng ginagamit sa pagmamaneho. Kailangang alam niya ang mga batas sa pagmamaneho upang hindi mabangga, makasagasa, o maaksidente. At idadagdag ko pa ngayon, upang hindi mahúli ng pulis (o editor?) dahil sa malaki man o munting paglabag sa batas trapiko.

Ibinatay ang mga panuntunan sa librong ito sa nakamihasnán at sa mga nagbabagong kahingian ng praktikal na paggamit ng wika. Ang ibig sabihin, sa isang bandá, kinikilála ng librong ito ang mga tradisyonal na tuntunin sa pagsulat—mga tuntuning natipon mula sa mahabà na rin namang kasaysayan ng nakasulat na panitikan sa Filipinas. Ngunit kalakip nitó ang pag-unawa sa naganap na ring mga pagbabago at reporma bunga ng pinagdaanang ebolusyon ng wikang Filipino. Bukod pa, at sa kabiláng bandá, ang pagtanggap bílang bagong tuntunin sa makabuluhang mga eksperimento na naganap sa paligid sa kasalukuyan. Ang gatlang en ay tiyak na ikapapanibago ng mga nasanay sa gitling at pagsulat sa pamamagitan ng makinilya. Tiyak namang maraming bago ang kasalukuyang pagsusulat *online*.

Ang problema, maraming abogadilyo sa paligid ang gumagamit sa “nakamihasnán” para sumalungat sa anumang pagbabago, lalò na’t makabuluhang pagbabago. Wika pa nilá, at sinisipi ang kasabihang Ingles, “Bakit aayusin ang hindi naman sirá?” Ngunit dapat niláng maunawaan na nagbabago ang panahon at kasabay na nagbabago ang wika. Noon pa halimbawang panahon ng *La Solidaridad* ay ipinanukala ni Rizal ang ilang reporma sa ispelang upang makalaya sa mga “paraang Espanyol” na hindi angkop sa wikang Tagalog. Halimbawa’y ang paggamit ng K o S para sa tunog na kinakatawan noon ng C at ng paggamit ng AW para sa diptonggong AO sa dulo ng salita. Ngunit hanggang nitóng 2011,

Introduksiyon sa Ortograpiyang Pambansa

PAGSULYAP SA KASAYSAYAN

BILANG PANIMULA

ni Virgilio S. Almario

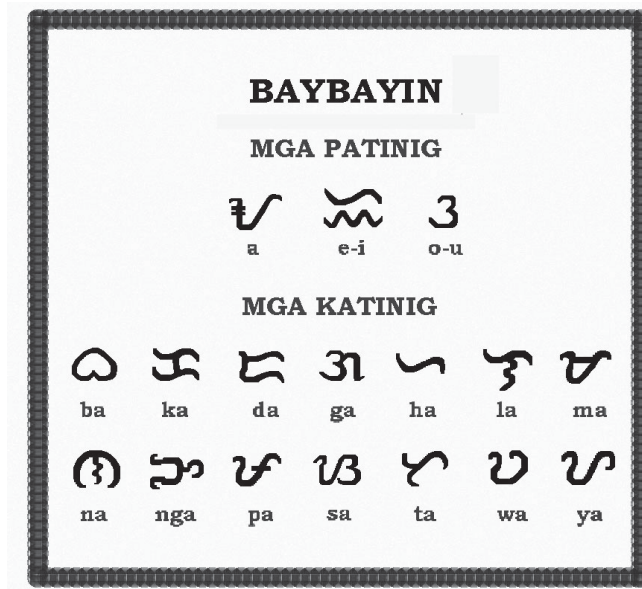
Ang gabay sa ortograpiya o palatitikan ng wikang Filipino ay binubuo ng mga tuntunin kung paano sumulat gamit ang wikang Filipino. Hinango ang mga tuntunin sa mga umiiral na kalakaran sa paggamit ng Wikang Pambansa, bukod sa napagkasunduang mga tuntunin, bunga ng mga forum at konsultasyon, hinggil sa mga kontrobersiyal na usapin sa ispeleng. Ninanais palaganapin sa gabay na ito ang estandardisadong mga grafema o pasulat na mga simbolo at ang mga tuntunin sa paggamit at pagbigkas ng mga simbolong ito. Itinatanghal din dito ang mga naganap na pagbabago mula sa panahon ng abakadang Tagalog bunga ng modernisadong alpabeto at bunga na rin ng umuunlad na paggamit sa Wikang Pambansa.

Hindi ninanais na maging pangwakas na mga tuntunin ang nilalaman ng gabay na ito. Wika nga noon pang 1906 ni Ferdinand de Saussure hábang binubuo ang mga pangkalahatang simulain sa lingguwistika, mahirap mahúli ang bigkas ng isang “buháy na wika.” At isang malusog at umuunlad na wika ang Filipino. Wika pa niya, “Ang bigkas sa isang salita ay ipinapasiya, hindi ng ispeleng, kundi ng kasaysayan nitó.” Waláng alpabeto ng alinmang wika sa mundo na perpekto ngunit bawat pagkilos tungo sa estandardisadong ispeleng ay isang pagsisikap na makatulong tungo sa higit na mabisàng pag-agapay ng pagsulat sa wikang pabigkas. Higit na mapahahalagahan ang bawat tuntuning ortograpiko sa gabay na ito kapag sinipat mula sa pinagdaanang kasaysayan nitó kalakip ang paniwala na patuloy itong magbabago samantalang umuunlad ang pangangailangan ng madlang gumagamit ng wikang Filipino.

Mulang Baybáyin Hanggang Abakada

Ang kasaysayan ng ortograpiya ng wikang Filipino ay maaaring ugatin mula sa sinaunang panahong gumagamit ang mga Filipino ng katutubong paraan ng pagsulat na tinatawag na **baybáyin**. Sa ulat ng mga misyonerong Espanyol, nadatnan niláng 100 porsiyentong letrado ang mga Tagalog at marunong sumulat at bumása sa baybáyin ang matanda’t kabataan, laláki man o babae. Dahil sa pangyayaring ito, kailangan niláng ilimbag ang unang aklat sa Filipinas, ang *Doctrina Christiana* (1593), nang may bersiyon ng mga dasal at tuntuning Kristiyano sa paraang baybáyin. Sa gayon, ang libro ay binubuo ng mga tekstong Espanyol at may salin sa Tagalog, nakalimbag ang tekstong Espanyol at Tagalog sa alpabetong Romano ngunit inilimbag din ang tekstong salin sa baybáyin. Nakahudyat na rin sa libro ang isinagawang Romanisasyon ng palatitikang Filipino sa buong panahon ng kolonyalismong Espanyol.

Ang baybáyin ay binubuo ng labimpitong (17) simbolo na kumakatawan sa mga titik: 14 katinig at 3 patinig. Ang mga simbolong kumakatawan sa mga letra ay gaya ng sumusunod:

Noong nakadestiyero si Jose Rizal sa Dapitan, sinulat niya ang *Estudios sobre la lengua tagala* na nalathala noong 1899. Kasáma sa mga panukala niyang reporma sa ortograpiyang Tagalog ang alpabetong may limang patinig at labinlimang katinig. Ang mga titik na ito ang naging batayan ng **abakada** na binuo ni Lope K. Santos nang kaniyang sulatin ang *Balarila* (nalathala, 1940). Idinagdag sa orihinal na mga titik ng baybáyin ang katinig na R at ginawang lima ang patinig: A, E, I, O, U kayâ dalawampu (20) ang mga titik ng lumaganap na abakada hanggang sa panahong tinatawag ang Wikang Pambansa na wikang Pilipino. Nakahanay ang mga ito sa sumusunod na paraan: A, B, K, D, E, G, H, I, L, M, N, NG, O, P, R, S, T, U, W, Y. Sa pagbása ng mga titik, ang mga katinig ay binibigkas nang may kasámang patinig na A, gaya ng sumusunod: /A/, /Ba/, /Ka/, /Da/, /E/, /Ga/, /Ha/, /I/, /La/, /Ma/, /Na/, /Nga/, /O/, /Pa/, /Ra/, /Sa/, /Ta/, /U/, /Wa/, /Ya/.

Ang pagbubukod sa mga titik E/I at O/U ay mahahalatang bunga ng matagal na panahon ng pagtuturo sa bagay na ito kaugnay ng pag-aaral ng wikang Espanyol. Sa aklat ni Tomas Pinpin, ang *Librong pagaaralan nang manga tagalog nang uicang Caftilla* (1610), masikap niyang ipinaliwanag na kailangang matutuhan ng mga kababayan niya ang pagkilála sa magkaibang mga tunog ng E at I at ng O at U dahil may mga salita sa Espanyol na magkatulad ng ispeling ngunit nagkakaroon ng magkaibang kahulugan dahil sa mga naturang titik. Halimbawa, iba ang *pesa* (timbang) sa *pisa* (dapurakin); iba ang *rota* (pagkatalo) sa *ruta* (direksiyon ng pasada).

Sa kabilâ ng pangyayaring lubhang naimpluwensiyahan ng wikang Espanyol ang mga wikang katutubo sa Filipinas, hindi isinâma sa abakada ang mga letra para sa mga tunog na C, CH, F, J, LL, Ñ, Q, RR, V, X, Z. Nanatili ang mga ito sa mga pangngalang pantangi, gaya sa Carmen, Pacheco, Fullon, Jaro, Magallanes, Cariño, Quirino, Barrameda, Vizcaya, Maximo, at Zamboanga. Ngunit marami sa mga salitang hiram sa Espanyol at nagtataglay ng naturang mga titik ay tinapatan ng mga tunog sa mga titik ng abakada, gaya ng nagaganap na noong paghiram sa mga naging palasak na salitang Espanyol.

HIRAM NA TITIK	TITIK TAGALOG	SALITANG ESPANYOL	BAYBAY TAGALOG
C	k- s-	<i>calesa</i> <i>cine</i>	kalesa sine
CH	ts- s-	<i>cheque</i> <i>chinélas</i>	tseke sinelas
F	p-	<i>fiesta</i>	pista
J	h-	<i>jota</i>	hota
LL	ly- y-	<i>billar</i> <i>caballo</i>	bilyar kabayo
Ñ	ny-	<i>baño</i>	banyo
Q	k-	<i>queso</i>	keso
RR	r-	<i>barricada</i>	barikada
V	b-	<i>ventana</i>	bintana
X	ks- s-	<i>experimento</i> <i>xilofono</i>	eksperimento silopono
Z	s-	<i>zapatos</i>	sapatos

Ang iba pang gabay sa pagsulat, gaya ng kung paano gamitin ang **ng** at **nang**, kung kailan nagiging **R** ang **D**, o kung bakit nagiging **U** ang **O** sa dulo ng salita kapag inulit, ay hinango sa mga tuntunin mula sa *Balarila* ni Lope K. Santos. Ang makabuluhang mga tuntunin ay tinipon ng Surian ng Wikang Pambansa makaraan ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Pinamagatan itong *Mga Batayang Tuntuning Sinusunod sa Pagsusuring Aklat* (walang petsa) na inihanda ni Bienvenido V. Reyes sa isang hiwalay at nakamimeograp na polyeto at naging gabay ng mga guro, manunulat, at editor.

Bagong Alpabetong Filipino

Naramdaman ang pangangailangan sa radikal na reoryentasyon ng pagpapaunlad sa Wikang Pambansa noong pumapasok ang dekada 70. Hindi sapat ang pagpapangalan sa Wikang Pambansa na “Pilipino” noong 1959 sa bisâ ng isang kautusang pangkagawaran ni Kalihim Jose Romero. Noong 1965, inusig ni Kongresista Inocencio Ferrer ang Surian at ibang ahensiya ng pamahalaan dahil sa diumano’y pagpapalaganap ng isang “puristang Tagalog” bilang Wikang Pambansa. Noong 1969, isang pangkating pangwika, ang Madyaas Pro-Hiligaynon Society, ang nagpetisyon sa hukuman na pigilin ang gawain ng Surian.

Bagaman hindi nagwagi ang mga naturang pagkilos, naging hudyat ito para muling suriin ang konsepto ng Wikang Pambansa. Sa Konstitusyong 1973, tinawag na “Filipino” ang Wikang Pambansa. Sinundan ito ng isang bagong gabay sa ortograpiya na nabuo noong 1976 at nalathala sa anyong mimeograp noong 1977 sa pamagat na *Mga Tuntunin ng Ortograpiyang Filipino*. Isa sa nilalaman nitó ang pagbago sa abakada na naging tatlumpu’t isa (31) ang mga titik sa pamamagitan ng dagdag na labing-isang (11) titik na napagkasunduan sa isang serye ng mga simposyum noong 1976 at ikalawa ang lumang *Patnubay na Sinusunod sa Pagwawasto ng mga Aklat Babasahin* na noon pang dekada 60 ginagamit. Dahil sa dami ng mga titik ng bagong alpabeto ay tinawag itong “pinagyamang alpabeto”; ngunit sinundan ng mga puna na lubhang pinarami ito kaysa kailangang mga bagong titik.

Muling sinuri ang alpabeto, binawasan ng mga bagong titik, at noong 1987 ay nalathalang dalawampu’t walo (28) ang mga titik sa gabay na *Alpabeto at Patnubay sa Ispeling ng Wikang Filipino* ng Linangan ng mga Wika sa Pilipinas, ang binagong pangalan ng Surian ng Wikang Pambansa. Tinanggap ang mga dagdag na titik na: C, F, J, Ñ, Q, V, X, at Z. Pinalaganap din ang isang “modernisadong alpabeto” na ipinababása ang mga titik sa paraang Ingles, maliban sa Ñ mulang alpabetong Espanyol, gaya ng sumusunod: A /ey/, B /bi/, C /si/, D /di/, E /i/, F /ef/, G /dyi/, H /eyts/, I /ay/, J /dyey/, K /key/, L /el/, M /em/, N /en/, Ñ /enye/, NG /endyi/, O /o/, P /pi/, Q /kyu/, R /ar/, S /es/, T /ti/, U /yu/, V /vi/, W /dobolyu/, X /eks/, Y /way/, Z /zi/. Ngunit hindi nasagot ng 1987 gabay ang ilang sigalot, lalò na ang hinggil sa kaso ng kambal-patinig o diptonggo, na lumitaw mula pa sa 1977 gabay.

Samantala, muling pinagtibay ng Konstitusyong 1987 ang Filipino bilang Wikang Pambansa, gaya sa tadhanang:

Ang pambansang wika ng Pilipinas ay Filipino. Hábang ito ay nabubuo, patuloy itong pauunlarin batay sa mga umiiral na wika sa Pilipinas at iba pang wika. (Art. XIV, sek. 6)

Kaugnay nitó, itinatag ang Komisyon sa Wikang Filipino (KWF) noong 1991 mula sa binuwag na Linangan. Ito ang nagpalabas ng *2001 Revisyon ng Alfabeto at Patnubay sa Ispeling ng Wikang Filipino* na sa halip magpahupa ay lalòng nagpaalab sa mga alingasngas sa ispelang. Sinikap mamagitan ng Pambansang Lupon sa Wika at Salin, National Commission for Culture and the Arts (NCCA) sa pagdaraos ng isang serye ng forum noong 13 Agosto 2005, 3 Marso 2006, at 21 Abril 2006. Maraming napagkasunduang pagbabago sa naturang serye ng pag-uusap ng mga guro, eksperto, manunulat, at editor. Naging patnubay ang mga ito sa muling pagsasaayos ng inilathalang *Gabay sa Editing sa Wikang Filipino* (2004 at nirebisa noong 2008) ng Sentro ng Wikang Filipino-Diliman, Unibersidad ng Pilipinas gayundin sa rebisyon ng mga patnubay pangmanunulat na gaya ng *Filipino ng mga Filipino* (ikalawa at binagong edisyon, 2009) ng Anvil Publishing.

Naglathala ang KWF ng bagong gabay noong 2009 na may ikaapat na edisyon nitóng 2012. Mapapansin sa gabay ang pagsisikap nitóng pulutin ang mga simulain mula

sa resulta ng mga forum ng NCCA gayundin ang nagbabagong tindig ng KWF mula sa unang edisyong 2009 hanggang pinakahuling edisyong 2012. Dahil dito, minarapat ng bagong pamunuan ng KWF na muling magdaos ng tatlong araw na pambansang forum sa ortograpiya nitóng 11–13 Marso 2013. Sa pangangasiwa ni Dr. Galileo S. Zafra bilang convenor, sinikap pagtibayin ng forum ang mga tuntuning napagkasunduan na sa serye ng forum ng NCCA noong 2005–2006, bukod sa hinarap ang ibang problema kaugnay ng pagpapabilis sa pagsasanib ng mga salita mula sa mga katutubong wika ng Filipinas. Sinimulan ding talakayin sa 2013 forum ang mga problema sa panghihiram mulang Ingles bagaman hindi nabigyan ng karampatang pagpapasiya dahil kinapos sa oras. Sa gayon, nanatili ang napagkasunduang paraan ng panghihiram mulang Ingles sa 2005–2006 forum. Nakabatay ang kasalukuyang gabay na ito sa mga resulta ng pag-uusap sa 2013 forum at sa iba pang umiiral nang kalakaran.

Isang magandang hakbang sa 2013 forum ang isinagawang paglingon sa kasaysayan ng ortograpiyang Filipino bago tinalakay ang mga isyung kontrobersiyal. Sa tanglaw ng kasaysayan, may masisinag nang “tradisyon” o aktuwal na kasaysayan ng praktika sa ispelang ang wikang Filipino—mula sa eksperimental na paggamit ng alpabetong Romano ng mga misyonerong Espanyol hanggang sa makabuluhang mungkahi ni Rizal na paggamit ng K at W upang mabawasan ang problema ng lubhang pa-Espanyol na baybay sa panahon ng kolonyalismong Espanyol, mula sa abakada noong 1940 hanggang sa modernisasyon ng alpabeto mulang 1987—na nagsisikap ilapat ang pagsulat sa bigkas ng mga mamamayan. Ang “tradisyong” ito ang hindi napapansin sa lubhang ngangayunin lámang na pagtitig sa wika.

Samantala, may lumilitaw namang pagbago sa ilang tuntuning pinalaganap ng *Balarila* na maaaring ituring na batay lámang sa dila ng mga Tagalog at kailangang “paluwagin” upang maisaalang-alang ang mga layuning “pambansa” at “makabansa” ng wikang Filipino. May mga lumang tuntunin na ipinasiyang manatili ngunit may itinuring nang opsiyonal o hindi na nais pairalin bilang tuntunin. May nadagdag na sangkap sa pagsulat dahil sa dibdibang pagsasaalang-alang sa ibang katutubong wika ng Filipinas. Isang radikal na halimbawa ang pinagtibay na dagdag na tuldik na pansamantalang tatawaging **patuldók**, isang tuldik na kahawig ng *umlaut* at *dieresis* (¨), at kakatawan sa tunog na *schwa* na matatagpuan sa Mëranaw, Pangasinan, Ilokano, at mga wika sa Cordillera. Anupa’t nakatuon ang talakay ng kasalukuyang gabay na ito hinggil sa paglililaw ng mga lumang kontrobersiyal na kaso at sa pagpapanukala ng mga kabaguhang dulot ng pambansang pagpapalawak sa kabuluhan ng ortograpiya mula sa lumang saligan ng abakadang Tagalog.

Upang luminaw, natalakay sa 2013 forum ang sumusunod na mithing katangian ng ortograpiyang Filipino:

- (1) Ang pagbuo ng panuto ay kailangang patnubayan ng matiyagang **paglingon sa kasaysayan** upang masipat ang anumang tradisyon ng nagdaang paraan ng pagsulat sa wika,

mula sa panahon ng baybáyin, sa panahon ng pagpapalaganap sa alpabetong Romano, sa panahon ng abakada, at hanggang sa paggamit ng modernisadong alpabetong Filipino.

(2) Kailangang ibatay ito sa **mataas na modelo** ng paggamit ng wika. Tinutukoy nitó ang dagdag na pagsuri sa nakasulat na panitikan upang paghugutan ng mga panutong ortograpiko bukod sa pagmamatyag sa nagaganap na pagbabago sa wikang pabigkas. Mahigpit ding kaugnay ito ng katatalakay na mithing hanguin ang tuntuning ortograpiko mula sa karanasang pangkasaysayan.

(3) Kailangang **episyente** ang ortograpiya o kailangang nakatutugon ito sa mga pangangailangan sa pagsulat. Ang pagdaragdag ng mga titik para sa modernisadong alpabeto ay isang maliwanag na pag-angkop ng wikang Filipino sa mga gawaing hindi na káyang tupdin ng lumang abakada.

(4) Kailangang **pleksible** ang ortograpiya upang magampanan ang lumalawak (pambansa) na gamit ng wikang Filipino. Masisinag sa kasalukuyang gabay ang pagsisikap na ipaloob ang ibang katangian ng mga wikang katutubo na walá sa batayang korpus (ang Tagalog) ng abakada.

(5) Kailangang **madali itong gamitin**. Ang bagay na ito ang maipagmamalaki ng baybáyin at abakada. Gayunman, sa kabilá ng pumasok na salimuot mula sa mga tunog ng modernisadong alpabeto ay maipagmamalaki pa rin na madaling ituro (lalò na sa paaralan) at palaganapin ang kasalukuyang gabay sa ortograpiya ng wikang Filipino.

Noong 1890 ay naipahayag na ni Rizal sa kaniyang panukalang reporma sa ortograpiyang Tagalog na kailangan itong “maging agpang sa diwa ng ating wika at ng mga kapatid na wika nitó” at higit sa lahat, para “mapagaan ang pag-aaral nitó.” Ang ibig sabihin, lumilikha ng mga tuntunin ang estandardisasyon tungo sa higit na mabisang pagtuturo ng pagsulat. Ang ibig sabihin pa, para sa atin ngayon, **inaalis ng mga tuntunin ang hindi kailangang lumang tuntunin at hindi kailangang baryasyon** para higit na madaling gamitin ang ortograpiya. Sa kabilá ng lahat, hindi pa ito ang wakas. Sa 2013 forum, pinagtibay din ang pagpapalabas ng isang **alpabetong ponetiko** upang makapatnubay pa sa paggamit ng wika. Abangan ang susunod na kabanata sa pagsúlong ng wikang Filipino bílang isang wikang pambansa at pandaigdig.

1

GRAFEMA

Pangunahing tungkulin ng ortograpiya ang paglalapat ng grafema sa pahayag na pasalita at bigkas. Tinatawag na **graféma** ang isang set o pangkat ng mga bahagi sa isang sistema ng pagsulat. Ang mga grafema sa praktika ng ortograpiyang Filipino ay binubuo ng tinatawag na mga titik at mga di-titik.

1.1 Titik. Ang **titik** o **létra** ay sagisag sa isang tunog sa pagsasalita. Binubuo ito ng mga **patinig** o **bokablo** (*vocablo*) at ng mga **katinig** o **konsonante** (*consonante*). Ang serye ng mga titik o letra ay tinatawag na **alpabéto**. Ang alpabetong Filipino ay binubuo ng dalawampu't walong (28) titik at kumakatawan ang bawat isa sa isang tunog. Binibigkas o binabása ang mga titik sa tunog-Ingles maliban sa Ñ.

Aa <i>cy</i>	Bb <i>bi</i>	Cc <i>si</i>	Dd <i>di</i>	Ee <i>i</i>	Ff <i>ef</i>	Gg <i>dya</i>
Hh <i>eyts</i>	Ii <i>ay</i>	Jj <i>dyey</i>	Kk <i>key</i>	Ll <i>el</i>	Mm <i>em</i>	Nn <i>en</i>
Ññ <i>enye</i>	NGng <i>en dya</i>	Oo <i>o</i>	Pp <i>pi</i>	Qq <i>kyu</i>	Rr <i>ar</i>	Ss <i>es</i>
Tt <i>ti</i>	Uu <i>yu</i>	Vv <i>vi</i>	Ww <i>dobolyu</i>	Xx <i>eks</i>	Yy <i>way</i>	Zz <i>zi</i>

1.2 Di-titik. Binubuo ang **di-titik** ng mga tuldik at mga bantas. Ang **tuldik** o **asento** ay gabay sa paraan ng pagbigkas ng mga salita. Sa lingguwistika, itinuturing ang tuldik na simbolo para sa impit na tunog o kayâ sa diin o habâ ng pagbigkas. Sa abakadang Tagalog, tatlo ang pinalaganap nang tuldik: (1) ang tuldik na **pahilís** (´) na sumisimbolo sa diin at/o habâ, (2) ang tuldik na **paiwà** (˘), at (3) ang tuldik na **pakupyâ** (^) na sumisimbolo sa impit na tunog. Kamakailan, idinagdag ang ikaapat, ang tuldik na **patuldók**, kahawig ng *umlaut* at *dieresis* (¨) upang kumatawan sa tunog na tinatawag na *schwa* sa lingguwistika.

Ang **bantas** ay kumakatawan sa mga patlang at himig ng pagsasalita sa pagitan ng mga titik at pantig, sa pagitan ng mga salita at mga parirala, at sa pagitan ng mga pangungusap. Mga karaniwang bantas ang **kuwít** (.), **tuldók** (.), **pananóng** (?), **padamdám** (!), **tuldók-kuwít** (;), **tutuldók** (:), **kudlít** (´), at **gitlíng** (-).

Tingnan ang **seksiyong 12** para sa pagtalakay ng mga bantas.

2

PANTIG
AT
PALAPANTIGAN

Ang **pantíg** o **silabá** ay isang yunit ng tunog na binubuo ng isang patinig o kambal-patinig at isa o mahigit pang katinig. Bawat **patinig** (a/e/i/o/u) ay isang pantig; samantala, kailangan ng bawat **katinig** ang isang patinig upang maging pantig. Dagdag pa, may isa lámang patinig sa bawat pantig samantalang maaaring mahigit sa dalawa ang katinig sa isang pantig.

2.1 Kayarian ng Pantig. Alinsunod sa sinundang paliwanag, ang pantig ay maaaring binubuo ng isang patinig, o isang katinig at isang patinig, o dalawa o mahigit pang katinig at isang patinig. Sumusunod ang mga **kayarian ng pantig** sa pasulat na simbolo at kinakatawan ng P ang patinig at ng K ang katinig:

Kayarian	Halimbawang Salita
P	a•a
KP	bi•be
PK	ok•ok
KPK	pat•pat, fag•fag•to
KKP	pla•pla
PKK	arm, urn
KPKK	dorm, form
KKPK	plan, tram, fak•ghet
KKPKK	tsart
KKPKKK	shorts

Pansinin na ang mga itinanghal na kayarian ng pantig ay nakabatay sa paraan ng pagsulat sa kasalukuyan at hindi sa posibleng tunog sa isang pantig. Sa gayon, hindi nitó nailalarawan ang pagkakaroon ng kambal-patinig sa pantig dahil sa kasalukuyang tuntunin sa pagsulat ng pantig na may kambal-patinig (tingnan ang **seksiyong 5**). Pansinin din na ang mga pantig na may dalawa o mahigit pang katinig ay malimit na taglay ng salitang hiniiram mula sa Espanyol o Ingles.

2.2 Pagpapantig ng mga Salita. Ang pagpapantig ay paraan ng paghati sa isang salita alinsunod sa mga pantig na ipinambuo dito. Nakabatay ito sa grafema o nakasulat na mga simbolo. Halimbawa, /**u•be**/ (ube), /**ba•hay**/ (bahay). Narito ang ilang tuntunin:

Una, kapag may magkasunod na dalawa o mahigit pang patinig sa posisyong pang-una, panggitna, at pandulo, ito ay inihihwalay na pantig. Halimbawa: /**a•ak•yat**/ (aakyat), /**a•la•a•la**/ (alaala), /**to•to•o**/ (totoo).

Ikalawa, kapag may magkasunod na katinig sa loob ng isang salita, ang una ay isinasáma sa sinundang patinig at ang ikalawa

ay isinasáma sa kasunod na pantig. Halimbawa: /**ak•lat**/ (aklat), /**es•pes•yal**/ (espesyal), /**pan•sit**/ (pansit), /**os•pi•tal**/ (ospital). Nasasaklaw nitó pati ang mga digrapo, gaya sa /**kut•son**/ (kutson), /**sit•sa•ron**/ (sitsaron), /**tit•ser**/ (titser).

Ikatlo, kapag may tatlong magkakasunod na katinig sa loob ng isang salita, ang unang dalawa ay sumasáma sa patinig ng sinundang pantig at ang ikatlo ay napupunta sa kasunod na pantig. Halimbawa: /**eks•per•to**/ (eksperto), /**trans•fer**/ (transfer), /**ins•pi•ras•yon**/ (inspirasyon).

Ikaapat, kapag ang una sa tatlong magkakasunod na katinig ay M o N at ang kasunod ay alinman sa BL, BR, DR, PL, at TR, ang unang katinig (M/N) ay isinasáma sa unang patinig at ang sumunod na dalawang katinig ay napupunta sa kasunod na pantig. Halimbawa: /**a•sam•ble•a**/ (asamblea), /**tim•bre**/ (timbre), /**si•lin•dro**/ (silindro), /**tem•plo**/ (templo), /**sen•tro**/ (sentro).

Ikalima, kapag may apat na magkakasunod na katinig sa loob ng isang salita, isinasáma ang unang dalawang katinig sa sinusundang patinig at isinasáma ang huling dalawang katinig sa kasunod na pantig. Halimbawa, /**eks•plo•si•bo**/ (eksplosibo), /**trans•plant**/ (transplant).

2.3 Pantig na Inuulit. Kapag ang salita ay nagsisimula sa patinig, ang patinig lámang ang inuulit. Halimbawa: /**a•ak•yat**/ (aakyat), /**i•i•big**/ (iibig), /**u•u•bu•hin**/ (uubuhin). Nagaganap din ito kahit may panlapi ang salita. Halimbawa: /**ma•a•ak•yat**/ (maaakyat), /**u•mi•i•big**/ (umiibig), /**u•mu•u•bo**/ (umuubo).

Kapag nagsisimula sa kayariang KP ang salita, ang unang pantig lámang ang inuulit. Halimbawa: /**la•la•kad**/ (lalakad), /**ba•ba•lik**/ (babalik). Nagaganap din ito kahit may panlapi ang salitang-ugat. Halimbawa: /**mag•la•la•kad**/ (maglalakad), /**pag•ba•ba•lik**/ (pagbabalik).

Kapag nagsisimula ang salita sa kambal-katinig o kumpol-katinig (consonant cluster), ang unang katinig at patinig lámang ang inuulit. Halimbawa: /**i•pa•pla•no**/ (ipaplano), /**mag•ta•trans•port**/ (magtatransport), /**pi•pri•tu•hin**/ (piprituhin). Nagaganap ito kahit sa kaso ng hindi pa nakareispel na salitang banyaga. Halimbawa: /**mag•be•blessing**/, /**i•pa•ko•close**/, /**i•se•share**/. Gayunman, maaaring ituring na varyant ang pag-uulit ng dalawang katinig at patinig, gaya sa /**i•pla•pla•no**/, /**mag•ble•blessing**/.

3

PAGBAYBAY NA PASALITA

Isa-isang binibigkas sa maayos na pagkakasunod-sunod ang mga letrang bumubuo sa isang salita, pantig, akronim, daglat, inisyals, simbolong pang-agham, atbp.

3.1 Pantig

Pagsulat	Pagbigkas
to	/ti-o/
pag	/pi-ey-dyi/
kon	/key-o-en/
trans	/ti-ar-ey-en-es/

3.2 Salita

Pagsulat	Pagbigkas
bayan	/bi-ey-way-ey-en/
plano	/pi-el-ey-en-o/
Fajardo	/kapital ef-ey-dyey-ey-ar-di-o/
jihad	/dyey-ay-eyts-ey-di/

3.3 Akronim

MERALCO (Manila Electric Company)	/kapital em- kapital i- kapital ar- kapital ey- kapital el- kapital si- kapital o/
CAR (Cordillera Administrative Region)	/kapital si- kapital ey- kapital ar/
ASEAN (Association of Southeast Asian Nations)	/kapital ey- kapital es- kapital i- kapital ey- kapital en/
AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome)	/kapital ey- kapital ay- kapital di- kapital es/
EDSA (Epifanio de los Santos Avenue)	/kapital i- kapital di- kapital es- kapital ey/
PAGASA (Philippine Atmospheric, Geophysical, and Astronomical Services Administration)	/kapital pi- kapital ey- kapital dyi- kapital ey- kapital es- kapital ey/
Pag-IBIG (Pagtutulungan: Ikaw, Bangko, Industriya, at Gobyerno)	/kapital pi-ey-dyi-gitling- kapital ay- kapital bi- kapital ay- kapital dyi/

3.4 Daglat

Bb. (Binibini)	/kapital bi-bi tuldok/
G. (Ginoo)	/kapital dyi tuldok/
Gng. (Ginang)	/kapital dyi-en-dyi tuldok/
Kgg. (Kagálang-gálang)	/kapital key-dyi-dyi tuldok/
Dr. (Doktor)	/kapital di-ar tuldok/
atbp (at iba pa)	/ey-ti-bi-pi/

3.5 Inisyals

3.5.1.Mga Tao/ Bagay

MLQ (Manuel L. Quezon)	/kapital em- kapital el- kapital kyu/
LKS (Lope K. Santos)	/kapital el- kapital key- kapital es/
AGA (Alejandro G. Abadilla)	/kapital ey- kapital dyi- kapital ey/
TKO (Technical Knockout)	/kapital ti- kapital key- kapital o/
CPU (Central Processing Unit)	/kapital si- kapital pi- kapital yu/
DOA (Dead on Arrival)	/kapital di- kapital o- kapital ey/

3.5.2 Mga Samahan/ Institusyon/ Pook

KKK (Kataas-taasang Kagalang-galangang Katipunan)	/kapital key-kapital key-kapital key/
BSP (Bangko Sentral ng Pilipinas)	/kapital bi-kapital es-kapital pi/
KWF (Komisyon sa Wikang Filipino)	/kapital key-kapital dobolyu-kapital ef/
PLM (Pamantasan ng Lungsod ng Maynila)	/kapital pi-kapital el-kapital em/
MSU (Mindanao State University)	/kapital em-kapital es-kapital yu/
LRT (Light Railway Transit)	/kapital el-kapital ar-kapital ti/

3.6 Simbolong Pang-agham/ Pangmatematika

Fe (iron)	/kapital ef-i/
lb. (pound)	/el-bi tuldok/
kg. (kilogram)	/key-dyi tuldok/
H ₂ O (water)	/kapital eyts-tu-kapital o/
NaCl (sodium)	/kapital en-ey-kapital si-el/

4

PAGBAYBAY NA PASULAT

Sa pangkalahatan, natutupad pa rin ang payak na tuntuning “Kung ano ang bigkas, siyang sulat” sa pagbaybay na pasulat. Siyempre, hindi ito nasusunod sa **mga** na isang pagpapaikli sa lumang anyo nitóng “manga” at ginagamit noon hanggang sa bungad ng ika-20 siglo. Mahalaga ring pag-aralan kung kailan ginagamit ang maikling **ng** at ang mahabang **nang**, isang tuntuning pinairal mulang *Balarila* at bumago sa ugali noong panahon ng Espanyol na mahabang “nang” lagi ang isinusulat.

4.1 Gamit ng Walong Bagong Titik. Isang radikal na pagbabago sa pagbaybay na pasulat ang paggamit ng walong (8) dagdag na titik sa **modernisadong alpabeto: C, F, J, Ñ, Q, V, X, Z.** Pangunahing gamit ng mga ito ang pagpapanatili ng mga kahawig na tunog sa pagsulat ng mga salita mula sa mga katutubong wika ng Filipinas. Ang mga titik na F, J, V, at Z ay napakaimportante upang maigalang ang mga kahawig na tunog sa mga katutubong wika. Hindi tulad noong panahon ng abakada na ang “Ifugaw” ay isinusulat na “Ipugaw” o ang “Ivatan” ay isinusulat na “Ibatan.” Narito pa ang ilang halimbawa:

alifuffug (Itawes) ipuipo
safot (Ibaloy) sapot ng gagamba
falendag (Tiruray) plawtang pambibig na may nakaipit
na dahon sa ihipan
feyu (Kalinga) pipa na yari sa bukawe o sa tambo
jambangán (Tausug) halaman
masjid (Tausug, Mëranaw mula sa Arabe) tawag sa gusaling
sambahan ng mga Muslim
julúp (Tausug) masamang ugali
avid (Ivatan) ganda
vakul (Ivatan) pantakip sa ulo na yari sa damo
na ginagamit bilang pananggalang sa ulan
at init ng araw
kuvat (Ibaloy) digma
vuyu (Ibanag) bulalakaw
vulan (Itawes) buwan
kazzing (Itawes) kambing
zigattu (Ibanag) silangan

4.2 Bagong Hiram na Salita. Ginagamit din ang walong dagdag na titik sa mga bagong hiram na salita mulang Espanyol, Ingles, at ibang wikang banyaga. Tandaan: **mga bagong hiram.** Ang ibig sabihin, hindi kailangang ibalik sa orihinal na anyo ang mga hiram na salitang lumaganap na sa baybay ng mga ito alinsunod sa abakada. Halimbawa, hindi dapat ibalik ang F ng orihinal na *forma* sa Espanyol dahil ginagamit nang matagal ang **pórma** pati ang mga deribatibo nitóng **pormál, impormál, pormalismo, pormalidad, depormidad,** atbp. Hindi rin dapat ibalik ang **pírma** sa *firma*, ang **bintanà** sa *ventana*, ang **kálye** sa *calle*, ang **tséke** sa *cheque*, ang **pinyá** sa *piña*, ang **hamón** sa *jamon*, ang **eksisténsiyá** sa *existencia*, ang **sapátos** sa *zapatos*.

4.3 Lumang Salitang Espanyol. Mahalagang mohon hinggil sa mga lumang salita mulang Espanyol ang mga nakalista sa *Diccionario Tagalog-Hispano* (1914) ni Pedro Serrano-Laktaw hanggang sa mga entri sa *Diksiyunaryo Tesouro Pilipino-Ingles* (1972) ni Jose Villa Panganiban. Nakatanghal sa inilistang mga lumang hiram na salita mulang Espanyol ang naganap na pagsasaabakada ng mga tunog na banyaga gayundin ang pagbaluktot sa anyo ng mga orihinal na salita, gaya sa **bakasyón** (*vacacion*), **kabáyo** (*caballo*), **kandilà** (*candela*), **puwèrsa** (*fuerza*), **letsón** (*lechon*), **lisénsiyá** (*licencia*), **sibúyas** (*cebolla+s*), **siláhis** (*celaje+s*), **sóna** (*zona*), **kómang** (*manco*), **kumustá** (*como esta*), **pórke** (*por que*), at libo-libo pa sa Bikol, Ilokano, Ilonggo, Kapampangan, Pangasinan, Sebwano, Tagalog, Waray, at ibang wikang katutubo na naabot ng kolonyalismong Espanyol.

4.4 Di Binabagong Bagong Hiram. Ngunit pigilin ang pagbaybay paabakada sa mga idinadagdag ngayong salita mulang Espanyol. Maituturing na bagong hiram ang mga salita na hindi pa matatagpuan sa dalawang binanggit na diksiyonaryo sa **seksiyong 4.3**. Halimbawa, maaaring hiram nang buo at walang pagbabago ang **fútbol**, **fertil**, **fósil**, **vísá**, **vertebrá**, **zigzag**. Samantala, dahil sa walong dagdag na titik, maraming salita mulang Ingles ang maaaring hiram nang hindi nangangailangan ng pagbago sa ispelang, gaya ng **fern**, **fólder**, **jam**, **jar**, **lével** (na hindi dapat bigkasing mabilis—“lebel”—gaya ng ginagawa ng mga nag-aakalang isa itong salitang Espanyol), **énvoy**, **devélop**, **ziggúrat**, **zip**.

4.5 Problema sa C, Ñ, Q, X. Gayunman, mapapansin sa mga binanggit na halimbawa ng bagong hiram na salita na hindi pa ginagamit ang lahat ng dagdag na titik. Walang halimbawa ng hiram na salita na may mga titik C, Ñ, Q, at X. Bakit? Narito ang paliwanag. Isang magandang simulaing pangwika mula sa baybáyin hanggang abakada ang pangyayaring **iisang tunog ang kinakatawan ng bawat titik**. Sa kaso ng C, problema ang pangyayari na may dalawang paraan ito ng pagbigkas na maaaring katawanin ng K o S. Halimbawa, K ang tunog nitó sa unang titik ng *coche* (**kótse**) ngunit S naman ang tunog sa unang titik ng *ciudad* (**siyudád**). Sa kaso ng Ñ, napakalimitado kahit sa Espanyol ang mga salita na nagtataglay ng titik na ito. Ang ilang salitang pumasok na sa Filipino ay natapatan na ng NY, gaya sa **dónya** (*doña*), **pinyá** (*piña*), **bányo** (*baño*).

Sa kaso naman ng Q at X, may palagay na hindi isahang tunog ang mga nabanggit na titik—nagiging **kw** o **ky** ang Q at **ks** ang X. Sa gayon, tulad ng babanggitin sa **4.6**, ginagamit lámang ang mga ito sa mga pangngalang pantangi (Quintos, Xerxes) at katawagang teknikal at pang-agham (Q clearance, X-ray). Kapag humiram ng pangngalang pambalana at nais ireispel, ang ginagamit noon pa sa paabakadang pagsulat ay ang katumbas ng tunog ng Q at X. Ang Q ay nagiging K sa mulang Espanyol na **késo** (*queso*) at KW sa mulang Ingles na **kwit** (*quit*) o KY **bárbikyú** (*barbeque*). Ang X naman ay tinatapatan noon pa ng KS gaya sa **ékstra** (*extra*).

4.6 Panghihiram Gamit ang 8 Bagong Titik. Sa kasalukuyan, sa gayon, ang lahat ng walong dagdag na titik sa alpabeto ay ginagamit sa tatlong pagkakataón ng panghihiram mula sa mga wikang banyaga. **Una**, sa mga pangngalang pantangi na hiram sa wikang

banyaga, halimbawa, Charles, Ceferino, Catherine, Colorado, Fidel, Feliza, San Fernando, Filipinas, Jason, Jennifer, St. Joseph, Jupiter, Beijing, Niñez, Montaña, Santo Niño, Enrique, Quiroga, Quirino, Vicente, Vladimir, Nueva Vizcaya, Vancouver, Xerxes, Maximo, Mexico, Zenaida, Zion, Zobel, Zanzibar. **Ikalawa**, sa mga katawagang siyentipiko at teknikal, halimbawa, “carbon dioxide,” “*Albizia falcataria*,” “jus sanguinis,” “quorum,” “quo warranto,” “valence,” “x-axis,” “oxygen,” “zeitgeist,” “zero,” “zygote.” **Ikatlo**, sa mga salita na mahirap dagliang ireispel, halimbawa, “cauliflower,” “flores de mayo,” “jaywalking,” “queen,” “quiz,” “mix,” “pizza,” “zebra.”

4.7 Eksperimento sa Ingles. Sa pangkalahatan, ipinahihintulot at ginaganyak ang higit pang eksperimento sa **reispeling** o pagsasa-Filipino ng ispeling ng mga bagong hiram sa Ingles at ibang wikang banyaga. Dapat madagdagan nang higit ang **istámbay** (*stand by*), **iskúl** (*school*), **iskédyul** (*schedule*), **pulis** (*police*), **bóksing** (*boxing*), **risés** (*recess*), **bílding** (*building*), **gróserí** (*grocery*), **ánderpás** (*underpass*), **háywey** (*highway*), **trápik** (*traffic*), **grádweyt** (*graduate*), **kórni** (*corny*), **písbol** (*fishball*), **másinggán** (*machinegun*), **ármaláy** (*armalite*), **bisnés** (*business*), atbp. Ang ganitong reispeling ay malaking tulong sa mga mag-aaral dahil higit na madali niláng makikilála ang nakasulat na bersiyon ng salita.

Kailan Hindi Pa Maaari ang Reispeling. Ngunit tinitimpi ang pagsasa-Filipino ng ispeling ng mga bagong hiram kapag: (1) nagiging kakatwa o katawa-tawa ang anyo sa Filipino, (2) nagiging higit pang mahirap basáhin ang bagong anyo kaysa orihinal, (3) nasisira ang kabuluhang pangkultura, panrelihiyon, o pampolitika ng pinagmulan, (4) higit nang popular ang anyo sa orihinal, at (5) lumilikha ng kaguluhan ang bagong anyo dahil may kahawig na salita sa Filipino.

Halimbawa, bakâ walang bumili ng “Kok” (*Coke*) at mapagkamalan itong pinaikling tilaok ng manok. Matagal mag-iisip ang makabása ng “karbon day-oksayd” bago niya maikonekta ito sa sangkap ng hangin. Iba ang *baguette* ng mga Pranses sa ating kolokyal na “bagets.” Nawawala ang samyo ng *bouquet* sa nireispel na “bukey.” Nakasanayan nang basahin ang *duty-free* kayâ ipagtataká ang karatulang “dyuti-fri.” May datíng na pambatas ang *habeas corpus* kaysa isina-Filipinong “habyas korpuz.” Bukod sa hindi agad makikilála ay nababawasan ang kabuluhang pangkultura ng *feng shui* kapag binaybay na “fung soy” samantalang mapagkakamalan pang gamit sa larong dáma ang *pizza* kapag isinulat na “pitsa.” Malinaw ding epekto ito ng lubhang pagkalantad ng paningin ng mga Filipino sa mga kasangkapang biswal (iskrin, karatula, bilbord) na nagtataglay ng mga salitang banyaga sa mga orihinal na anyong banyaga.

4.8 Espanyol Muna, Bago Ingles. Dahil sa mga naturang problema, iminumungkahi ang pagtitimpi sa lubhang pagsandig sa Ingles. Sa halip, maaaring unang piliin ang singkahulugang salita mulang Espanyol, lalò’t may nahahawig na anyo, dahil higit na umaalinsunod ang wikang Espanyol sa bigkas at baybay na Filipino kaysa Ingles. Higit na magaang basáhin (at pantigin) ang **estandardisasyon** (*estandardizacion*) mulang Espanyol kaysa “istandardiseysiyon” (*standardization*) mulang Ingles, ang **bagáhe** (*bagaje*) kaysa “bageyds” (*baggage*), ang **birtúd** (*virtud*) kaysa “virtyu” (*virtue*), ang **ísla** (*isla*) kaysa

“ayland” (*island*), ang **imáhen** (*imagen*) kaysa “imeyds” (*image*), ang **sopistikádo** (*sofisticado*) kaysa “sofistikeyted” (*sophisticated*), ang **gradwasyón** (*graduacion*) kaysa “gradweysiyon” (*graduation*).

4.9 Ingat sa “Siyókoy.” Mag-ingat lang sa mga tinatawag na **salitang siyókoy** ni Virgilio S. Almario, mga salitang hindi Espanyol at hindi rin Ingles ang anyo at malimit na bunga ng kamangmangan sa wastong anyong Espanyol ng mga edukadong nagnanais magtunog Espanyol ang pananalita. Napansin ito nang iuso ni Rod Navarro sa programa niya sa radyo ang “konsernado,” na pagsasa-Espanyol niya ng Ingles na *concerned*. Pinuna ang artistang anawanser dahil “siyokoy” ang Espanyol. Ang tumpak na anyo nitó sa Espanyol ay **konsernído** (*concernido*). Ngunit marami siyáng katulad sa akademya at midya. Dahil kulang sa bantay-wika, dumami ang salitang siyokoy. Bagaman bago, mabilis kumakalat ang mga salitang siyokoy dahil pinalalaganap ng mga sikat na artista, brodkaster, manunulat, at akademista na limitado ang kaalaman sa wikang Espanyol.

Ilang siyokoy ngayon ang “aspeto” na hindi ang Espanyol na *aspecto*; “imahe” na hindi ang wastong **imahen** (*imagen*), “pesante” na hindi ang tumpak na *paisano* ng Espanyol ni ang *peasant* ng Ingles; “kontemporaryo” na hindi ang **kontémporaneó** (*contemporaneo*) ng Espanyol; “endorso” na halatang naipagkakamali ang *endorse* ng Ingles sa *endóso* ng Espanyol. Ipinapayo ang pagkonsulta sa mapagkakatiwalaang diksiyonaryong Espanyol bago isalin sa Espanyol ang nais sanang sabihin sa Ingles. O kayâ, huwag ikahiya ang paggamit ng terminong Ingles kung iyon ang higit na alam: *aspect*, *image*, *peasant*, *contemporary*, *endorse*. O kayâ, maaaring higit na maintindihan ng madla kung ang katapat na salita sa Filipino ang gagamitin: **mukhâ** o **dakò**, **laráwan** o **hulágway**, **magbubukíd** o **magsasaká**, **kapanahón** o **nápápanahón**, **pinili** o **pinagtibay**.

Maituturing ding siyokoy ang paraan ng paggamit sa *level* ng ilang akademisyan ngayon. Binibigkas ito nang mabilis at binabaybay nang “lebél” sa pag-aakalang naiiba ito sa Ingles na *level*. Hindi kasi nilá alam na ang tunay na salitang Espanyol nitó ay **nibél** (*nivel*) at matagal nang hiniram ng ating mga karpintero. Kung nais ang Ingles, bigkasin nang wasto ang **lével** (malumay) at hindi na kailangang ireispel. Tulad sa bagong pások sa Filipino mulang Ingles na **lével-ap** (*level-up*). Kung nais namang higit na maintindihan, maaaring gamitin ang Tagalog na **antas** gaya sa “antas primarya” at “antas sekundarya,” o **taas** gaya sa “taas ng tubig sa dagat” o “taas ng karbon sa hangin.”

4.10 Eksperimento sa Espanyol. Iba sa salitang siyokoy ang sinasadyang eksperimento o neolohismo sa pagbuo ng salitang pa-Espanyol. Nagaganap ito malimit ngayon sa paglalagay ng hulaping pangkatawagan, na gaya ng *-ismo*, *-astra* (*astro*), *-era* (*ero*), *-ista* (*isto*), *-ica* (*ico*), *-ia* (*io*), *-ga* (*go*). Pinapalitan o pinagpapalit ang mga ito sa ilang eksperimento kung kailangan at nagbubunga ng salita na iba sa orihinal na anyo ng mga ito sa Espanyol. Isang malaganap na ang **kritisismo** para sa **panunuring pampánitikán**. Kung susundin, **kritiká** (*critica*) ang tumpak na anyo nitó at may ganito nang salita sa Tagalog noon pa, pati ang **kritikó** para sa **manunuri** o **mapanuri**. Maaari din sanang **kritisísim** (*criticism*) mula sa Ingles. Ngunit ginamit ng nag-eksperimento ang *-ismo* upang waring ibukod ang

kritisismo bílang panunuring pampanitikan sa karaniwang **kritika**. Ang totoo, noon pang dekada 60 ay inimbento rin ni Alejandro G. Abadilla ang “kritikástro” upang tuksuhin ang kaniyang mga kritiko at may alusyon ang neolohismo sa diktador na si Fidel Castro. May nagpalabas din ng “kritikéro” para sa mababàng uri ng pamumuna. Ngunit higit ngayong ginagamit sa akademya at pormal na pagsulat ang **kritisísmo**.

Dalawa pang magandang neolohismo ang **siyentísta** at **sikolohísta**. Kung susundin ang anyong Espanyol, ang dapat gamitin ay **siyentípihá** (*científico*) at **sikológó** (*psicólogo*). Pero ang *científico* ay pantawag kapuwa sa dalubhasa sa agham at sa pang-uri hinggil sa may katangiang pang-agham. Anupa’t nais ng pag-imbento sa **siyentísta** na ibukod ang tao upang maipirme sa pang-uri ang **siyentípihá**. Samantala, ayaw ng mga dalubhasa sa sikolohiya ang “sikologo” (para daw katunog ng “kulugo”!), kayâ higit na nais niláng gamitin ang inimbentong **sikolohísta**. Tandaan: Sinasadya ang naturang neolohismo at may dahilan ang paglihís sa anyo ng orihinal sa wikang hiniraman. Kaiba ito sa “siyokoy” na bunga ng malíng akala at dahil sa limitadong kaalaman sa hinihiramang wikang Espanyol o ibang wikang banyaga.

Kaugnay ng naturang pangangailangan, sa halip na laging manghiram sa Espanyol o Ingles, kailangang isaloob ang paggamit ng angkop na salita mulang ibang katutubong wika upang itumbas sa isinasalin na konseptong banyaga. Maraming kaalamang wala sa korpus na Tagalog ngunit nása ibang wikang katutubo ng Filipinas. Halimbawa, ang ginagamit na ngayong **ilahás** mulang Ilonggo upang itapat sa konseptong *wild* sa agham, ang **rabáw** mulang Ilokano upang itumbas sa siyentipikong *surface*, ang **láwas** mulang Sebwnano upang itapat sa *body*.

4.11 Gamit ng Espanyol na Y. May espesyal na gamit ang titik na **Y**—na binibigkas na katulad ng ating **I**, gaya sa “**Isulat**,” at kasingkahulugan ng ating **at**—na mungkahing ipagpatuloy ang gamit sa Filipino. Ginagamit ito, una, upang isulat nang buo ang pangalan ng lalaki kasáma ang apelyido ng ina. Halimbawa, isinusulat kung minsan ang pangalan ng pangulo ng Republikang Malolos na “**Emilio Aguinaldo y Famy**” upang idugtong ang apelyido ng kaniyang inang si Donya Trinidad Famy. Ginagamit ito, ikalawa, sa pagbíláng sa Espanyol at binabaybay. Halimbawa:

Alas-dos y medya (ikalawa at kalahati)
Ala-una y kuwarta (ikaisa at labinlima)
Alas-singko y beynte (ikalima at dalawampu)
Kuwarenta y singko (apatnapu’t lima)
Singkuwenta y tres (limampu’t tatlo)
Treynta y siyete (tatlumpu’t pitó)

Pansinin na nawawala ang **Y** kapag nagtatapos sa **E** ang pangalan ng unang bílang, gaya sa **beynte dos, alas-siyete kuwarta, alas-dose medya**.

4.12 Kaso ng Binibigkas na H sa Hiram sa Espanyol. Sa wikang Espanyol, ang titik **H** (*hache*) ay hindi binibigkas. Kayâ ang *hielo* ay **yélo**; *hechura*, **itsúra**; *hacienda*, **asyénda**; *heredero*, **eredéro**; *hora(s)*, **óras**; at *habilidad*, **abilidad**. Ngunit may ilang salitang Espanyol na kailangang panatilihin ang **H** dahil may kahawig ang mga ito na salitang iba ang kahulugan. Halimbawa, ang *humáno* (tao) na kapag inalisan ng **H** ay makakahawig ng katutubong **umanó**. Sa gayon, kahit ang mga deribatibo ng **humáno** na hiniram na ngayon sa Filipino, gaya ng **humanismo**, **humanista**, **humanidad(es)**, **humanitáryo**, ay hindi pinupungusan ng unang titik. Katulad din bagaman may kaibhan ang kaso ng *historia*, na sa Espanyol ay maaaring gamiting kasingkahulugan ng “kuwento” o ng “kasaysayan.” Sa praktika ngayon, ang **histórya** ay ginamit na singkahulugan ng kasaysayan samantalang ang **istórya** ay itinatapat sa salaysay. Kasáma ng **historya** sa Filipino ang **historyadór**, **historikó**, **historisismo**.

4.13 Gamit ng J. Sa pangkalahatan, ang bagong titik na **J** ay ginagamit sa tunog na /**dyey**/. Ibig sabihin, hindi na ito gagamitin sa panghihiram mulang Espanyol ng mga salitang ang **J** ay may tunog na /**ha**/ at tinatapatan ng **H**, gaya ng ginawa noon sa *justo* at *juez* na may anyo na ngayong **hústo** at **huwés**. Ilalapat, sa gayon, ang bagong titik na **J** sa mga katutubong salita na may tunog /**dyey**/, gaya ng **jámbangán** at **jántung** ng Tausug, **sínjal** ng Ibaloy, at **jínjin** at **íjang** ng Ivatan. Gagamitin din ito sa mga bagong hiram na salita, gaya ng **jet**, **jam**, **jazz**, **jéster**, **jíngle**, **joy**, **enjóy** ng Ingles, **jujitsu** ng Hapones, at **jatáka** ng Sanskrit. Ngunit hindi sakop nitó ang ibang salitang Ingles na nagtataglay ng tunog /**dyey**/ ngunit hindi gumagamit ng **J**, gaya sa *general*, *generator*, *digest*, *region* na kung sakaling hiramín man ay magkakaroon ng anyong “**dyeneral**,” “**dyenereytor**,” “**daydyest**,” “**ridyon**.” Hindi naman kailangang ibalik ang **J** sa mga salitang Ingles na matagal nang isinusulat nang may **DY**, gaya sa **dyípni** (*jeepney*), **dyánitór** (*janitor*), at **dyáket** (*jacket*).

5

KASONG

KAMBAL-PATINIG

Kailangang tingnan sa kasaysayan ang kaso ng **kambal-patinig**. Noon pa, mahahalata na ang dalawang tradisyonal na pagsulat sa tunog ng kambal patinig, gaya sa salitang **buwáya**. Ang unang kambal-patinig na UA ay siningitan ng malapatinig na W at naging dalawang pantig. Samantala, sa ikalawang kambal-patinig na IA, tinapyas ang unang patinig na I at pinalitan ng malapatinig na Y. Ang problema: Kailan nananatili ang kambal-patinig kahit padulasin sa isinisingit na W o Y at kailan tinatanggal ang unang patinig at pinapalitan ng W o Y? Sa kaso ng **buwáya**, lumilitaw na isang tradisyonal na pagsulat sa kambal-patinig ang pagpapanatili nitó at pagtuturing na dalawang pantig kapag lumitaw sa unang pantig ng isang salita, gaya sa **buwán, tuwíng, tiyán, siyá, biyák**, kahit na isinusulat din ang mga ito noon na “buan,” “tuing,” “tian,” “sia,” “biak.” Kapag naganap ang kambal-patinig sa ikalawa o iba pang pantig ng salita, ang unang patinig ay inaalís at pinapalitan ng W o Y, gaya sa **tulyá, tilapyà, sawá, pinawà**. Umiral ang paraang ito sa pagsulat ng mga hiram na salitang may diptonggo mulang Espanyol, gaya ng makikita sa pagsulat noon ng **piyáno, kuwénto, diyamánte** ngunit **karwáhe, báryo, brilyánte**. Ang orihinal na mga panuto hinggil dito ay inilatag sa *Mga Batayang Tuntuning Sinusunod sa Pagsusuring Aklat* (1977) ng Surian.

Isa ito sa binago ng *Mga Tuntunin ng Ortograpiyang Filipino* noong 1987 at ang naturang pagbabago ay pinagtibay pa ng mga gabay ng KWF noong 2001. Ninais ng mga gabay noong 1987 at 2001 na pumili ang manunulat ng isa sa dalawang paraan—(1) manatili ang diptonggo kahit may singit na Y at W o (2) tanggalin ang unang patinig—at ang piniling paraan ang laging gamitin. Hindi pinansin ng maraming editor ang ninais na “konsistensi” sa tuntunin ng mga gabay 1987 at 2001. Ngunit hinati nitó ang damdamin ng akademya. May patuloy na nanalig sa orihinal na tuntunin ng Surian ngunit may mga kolehiyong arál sa lingguwistika ang naggiit sa pagbabago at higit na mahilig sa paraang tinatanggal ang unang patinig sa diptonggo. Mapapansin naman sa nagbabagong mga edisyon ng gabay ng KWF mulang 2009 hanggang 2012 ang pagbabalik sa “tradisyonal” na pagtuturing sa kambal-patinig. Ganito rin ang pinagtibay ng 2013 forum ng KWF at iminumungkahing pairalin ng kasalukuyang ortograpiya, gaya sa sumusunod na paliwanag:

Sa pangkalahatan, nawawala ang unang patinig sa mga kambal-patinig na I+(A, E, O) at U+(A, E, I) kapag siningitan ng Y at W sa pagsulat. Ang ibig sabihin, napapalitan ng Y ang orihinal na I at ng W ang orihinal na U sa diptonggo. Ganito ang nagaganap sa **kompanYA** (*compañia*), **akasYA** (*acacia*), **tenYEnte** (*teniente*), at **benepisYO** (*beneficio*); sa **indibidWAl** (*individual*), **agWAdor** (*aguador*), **sinigWElas** (*chinelas*), **perWIsyo** (*prejuicio*). Maaaring ipaliwanag ang pangyayari na ang I at U ay inuuring mga **patinig na mahinà** kung ikompara sa mga patinig na A, E, O na itinuturing namang mga **patinig na malakas**. Sa gayon, naglalaho ang tunog ng I at U kapag napalitan ng tunog na Y at W. Pansinin pa: Nagiging isang nagsasariling pantig ang kambal-patinig na napalitan ng Y o W ang unang patinig.

Ngunit may apat (4) na kataliwasan sa pangkalahatang tuntunin. May kaukulang katwiran din ang bawat kataliwasan.

5.1 Unang kataliwasan: kapag ang kambal-patinig ay sumusunod sa katinig sa unang pantig ng salita. Halimbawa, **tIYA** (*tia*), **pIYAno** (*piano*), **pIYEsa** (*pieza*), **kIYOsko** (*kiosco*), **biYUda** (*viuda*); **tUWAlya** (*toalla*), **pUWErsa** (*fuorza*), **bUWItre** (*buitre*). Pansinin: nahahati sa dalawang pantig ang kambal-patinig at nása ikalawang pantig ang diin o tuldik. Mabilis ang bigkas mula sa una tungo sa ikalawang pantig ngunit tulad ng ipinahihiwatig ng pangalan nitó, dalawa ang patinig kayá nangangailangan ng dalawang pantig. Ganito rin naman ang dahilan sa tradisyonal na baybay noon pa ng katutubong diptonggo, gaya ng **siyá**, **niyá**, **tuwíng**, at **buwán**. Kung nais isulat ang bigkas nang wala ang unang patinig, kailangang katawanin ang nawalang patinig ng simbolikong kudlit (´), gaya sa **s’ya**, **n’ya**, **t’wing**, o **b’wan**.

5.2 Ikalawang kataliwasan: kapag ang kambal-patinig ay sumusunod sa dalawa o mahigit pang **kumpol-katinig** (*consonant cluster*) sa loob ng salita. Halimbawa, **ostIYA** (*hostia*), **impIYErno** (*infierno*), **leksIYOn** (*lección*), **eleksIYOn** (*elección*); **lenggUWAhe** (*lenguaje*), **engkUWEntro** (*encuentro*), **biskUWIt** (*biscuit*). May layuning pedagogiko ang kataliwasang ito. Ang pagpapangatili sa unang patinig ay isang paraan ng “pagpapaluwag” sa mga pantig at upang matulungan ang mag-aaral (lalo na ang hindi sanay sa Espanyol) sa pagpapantig ng salita. Isipin, halimbawa, ang magiging kalituhan ng estudyante kung paano papantigin ang “induSTRYa” (*industria*) o “iMPLWeNSYa” (*influencia*) kapag inalis ang unang patinig na I at U at nagkumpulan ang mga katinig. Samantala, higit na magaan itong mapapantig sa anyong **indústriyá** /in•dus•tri•ya/ o **impluwénsiyá**/im•plu•wen•si•ya/.

5.3 Ikatlong kataliwasan: kapag ang kambal-patinig ay sumusunod sa tunog na H. Halimbawa, **mahIYA** (*magia*), **estratehIYA** (*estrategia*), **kolehIYO** (*colegio*), **rehIYOn** (*region*). Ang H ay isang **mahinàng katinig** kayá naglalaho ito kapag walang kasámang patinig, gaya sa naganap na paglalaho nitó sa **perwisyo** (*prejuicio*). Imposible, sa gayon, ang anyong “kolehyo” o “rehyon” dahil magiging “koleyo” o “reyon” ang karaniwang aktuwal na bigkas kapag hindi binigyan ng tanging diin ang H na walang kasunod na patinig.

5.4 Ikaapat na kataliwasan: kapag ang kambal-patinig ay nása dulo ng salita at may diin ang bigkas sa unang patinig ang orihinal. Halimbawa, **ekonomIYA** (*economía*), **pilosopiYA** (*filosofía*), **heograpIYA** (*geografía*). Sa mga naturang halimbawa, may lumitaw nang varyant na “ekonomya” at “pilosopya” (kung minsan, “pilusupya”) ngunit malimit na ginagamit ito nang may pakahulugang iba sa orihinal na kahulugan ng mga ito bilang mga disiplina o sangay ng karunungan. Ang **ekonomyá** (mabilis ang bigkas) ay matalik na kaugnay ng pagtitipid; ang **pilosopyá**, gaya sa “pamimilosopya,” ay higit na ukol sa mapagmalabis na paggamit ng pangangatwiran.

Kapag pinag-aralan ang mga nabanggit na kataliwasan, maiintindihan kung bakit **Húnyo**, **Húlyo**, **Setyembre**, **Nobyembre**, **Disyembre** ang anyo ng *junio*, *julio*, *septiembre*, *noviembre*, *diciembre* ngunit **Miyérkolés**, **Huwébes**, **Biyérnes** ang anyo ng *miercoles*, *jueves*,

viernes. Maiintindihan din kung bakit lumaganap sa panahon pa ng Amerikano ang anyong **kuwénto** (*cuento*), **biyólin** (*violin*), **suwérte** (*suerte*), **diyalékto** (*dialecto*), **aksiyón** (*accion*) at lalo na ang **Kristiyáno** (*cristiano*), **senténsiyá** (*sentencia*), **sarsuwéla** (*zarzuela*), bagaman may **pasyón** (*pasion*), **kalbáryo** (*calvario*), **komédya** (*comedia*). May sistema ang naturang pagtrato sa mga kambal-patinig ng salitang Espanyol, at isang tradisyon itong hindi basta mabubura sa pamamagitan ng “konsistensi.”

5.5 Malalakas na Patinig. Sa kabilâng dako, hindi nagdudulot ng ganitong sigalot ang mga kambal-patinig na may **malakas na unang patinig** (A, E, O). Maliban sa ilang varyant, maaaring baybayin ang mga ito nang walang singit na Y o W. Halimbawa, **aórta** (*aorta*), **paráon** (*faraon*), **baúl** (*baul*), **haúla** (*haura*); **ideá** (*idea*), **ideál** (*ideal*), **teátro** (*teatro*), **león** (*leon*), **neón** (*neon*), **teórya** (*teoria*); **poéta** (*poeta*), **poesiya** (*poesia*). Maaaring ituring na varyant lámang ng **ideá** ang **ideyá**, ng **ideál** ang **ideyál**.

Gayunman, dapat pansinin ang nakagawiang pagturing sa diptonggong AU na katulad ng AO, at kaugnay ng panukala ni Rizal noon, ang ikalawang patinig ay pinatutunog na W. Ito ang sanhi sa popular na varyant ng **haúla** na **háwla**. Malinaw ding ito ang nasusunod sa mga kasalukuyang anyo ng **máwsoléo**, (*mausoleo*), **áwditório** (*auditorio*), **áwditíbo** (*auditivo*), **báwtísmo** (*bautismo*), **káwdílyo** (*caudillo*). Pansinin ding nagaganap ito kapag ang diin ay nása unang patinig ng diptonggo.

6 KAMBAL-KATINIG
AT DIGRAPONG
SK, ST, SH, KT

Maituturing na **kambal-katinig** o **dígrapó** ang dalawang magkadikit na katinig na pinatutunog sa loob ng isang pantig, gaya ng SK o SC sa Ingles na *desk*, *disc*, *brisk*, ng ST sa Ingles na *test*, *contest*, *pest*, *post*, *artist*, ng KT (CT) sa Ingles na *aspect*, *subject*, *correct*. Pansinin: Nása dulo ng mga salita ang mga inihanay na kambal-katinig. Malimit kasing natitilad ang mga ito sa dalawang pantig kapag nása gitna o umpisa ng salita, gaya sa naging bigkas Filipino sa *scholar* (**iskólar**) at *schedule* (**iskédyul**).

6.1 Pasók ang SK, ST. Sa abakadang Tagalog noon, hindi pinatutunog ang ikalawang katinig sa mga binanggit na mga kambal-katinig, kayâ “des” noon ang *desk* at “kontes” ang *contest*. Sa mga ginanap na forum mulang 2005 hanggang 2013, pinagtibay ang pangyayari na pinatutunog sa Filipino ang SK at ST. Sa gayon, maaari nang baybayín ang *desk* at *disc* na **desk** at **disk**. Samantala, tinatanggap na sa Filipino ang anyong **test**, **kóntest**, **pest**, **post**, **artista**.

6.2 Walang KT. Gayunman, hindi tinanggap ang KT (CT) dahil hindi diumano pinatutunog ang T sa tabi ng K sa loob ng isang pantig. Sa gayon, **áspek** ang *aspect*, **korék** ang *correct*, at maaaring **sábjek** ang *subject*. Narito pa ang ilang halimbawa:

ábrak (*abstract*)
ádik (*addict*)
konék (*connect*)
kóntrak (*contract*)

6.3 Digrapong CH at SH. Ang digrapo ay kambal-katinig na binibigkas nang may isang tunog, gaya ng CH sa *cheese*, *check*, *chopstick*, at ng SH sa *shooting*, *shampoo*, *shop*, *workshop*, *ambush*, *brush*. Ang CH ay matagal nang tinapatan ng TS sa Tagalog kapag nanghiram sa Espanyol. Kayâ kung isasa-Tagalog ang tatlong halimbawa ng CH mulang Ingles ay magiging **tsis**, **tsek**, **tsap-istík** ang mga ito. Ganito rin ang mangyayari sa *rich* (**rits**), *peach* (**pits**), *pitcher* (**pítser**). Tinapatan na ng TS ang ganitong tunog sa mga wikang katutubo, gaya sa **tsidát** (kidlat) ng Ivatan at **tsánga** (sistema ng patubig sa payyo) ng Ifugaw. Ang totoo, dapat tapatan ng TS sa halip na CH ang ganitong tunog sa mga balbal na imbentong gaya ng **tsánsa**, **tsáka**, **tsíka**, **tsítsà**, at **tsibúg**. Narito pa ang mga halimbawa mulang Espanyol at Ingles:

tsísmis (<i>chismes</i>)	tsánel (<i>channel</i>)
tsápa (<i>chapa</i>)	tsánselór (<i>chancellor</i>)
tsampáka (<i>champaca</i>)	tsupér (<i>chofer</i>)
títser (<i>teacher</i>)	letsón (<i>lechon</i>)
swits (<i>switch</i>)	letsúgas (<i>lechugas</i>)
tsart (<i>chart</i>)	atsára (<i>achara</i>)

Ngunit tigib sa alinlangan hanggang ngayon ang pagtanggap sa digrapong SH kung pananatilihin o tatapatan ng tunog Tagalog. May nagnanais panatilihin ito, gaya sa “shampu.” May nagnanais tapatan ito ng SY, gaya sa “syuting.” Ngunit may nagsasabing

nawawala ito sa dulo ng salita kayâ dapat “ambus” ang *ambush*. Pansamantalang nakabukâs hanggang ang kasalukuyang gabay para sa mananaig na eksperimento hinggil dito.

6.4 May SH ang Ibaloy. Ang malaking problema, isang lehitimong tunog ang SH sa mga wika sa Cordillera. Sa wikang Ibaloy, natatagpuan ang SH sa umpisa, gitna, at dulo ng salita. Halimbawa, **shuwa** (dalawa). Sa 2013 forum, ipinasiya na isaalang-alang ang SH bilang isang tunog ngunit hindi tutumbasan ng katapat na bagong titik. Ang ibig sabihin, mananatili ito sa anyo nitó ngayon bilang katutubong digrapo at babaybayin sa mga titik S at H, gaya sa sumusunod na mga salitang Ibaloy:

shuhol—nahiga
sadshak—kaligayahan
savishong—lason
peshen—hawak

6.5 May TH at KH ang Mëranaw. Isang bagong pások na kaso ang pagpapatunog sa H, na kumakatawan sa nagaganap na **aspirasyon**, o **pahingal** na pagpapatunog sa katinig o patinig, sa digrapong TH at KH. Sa lumang abakadang Tagalog ay hindi pinatutunog ang aspiradong H ng TH at KH. Kayâ iniispeling noon na “maraton” ang *marathon*. Ngunit binago ito; ang ibig ngang sabihin, tinanggap sa 2013 forum upang gamitin ang aspirado o pahingal na bigkas sa H. Hindi ito dahil sa Ingles na gaya ng aspiradong bigkas sa *tin* at *kit*. Ang higit na mahalagang dahilan: Naririnig ang bagay na ito sa wikang katutubo na tulad ng Mëranaw:

thínda—magluluto
thengéd—pinsan
lítha—gulay
khabádot—mahuhugot
pekháwaw—nauuhaw
kalókha—pansamantalang pagtigil

Ang totoo, sa Mëranaw, mahalaga ang pagpapatunog sa H sa TH at KH upang maibukod ang mga salitang may aspiradong T at K sa mga kahawig na salitang walang aspiradong T o K. Halimbawa:

matháy (matagal, patagalin)—**matáy** (mamatay)
lítha (gulay)—**litá** (dagta)
khan (kakain)—**kan** (kumain)
khalà (tumawa)—**kalà** (laki)

Gayunman, ang paglalagay ng titik H katumbas ng pahingal na tunog kasunod ng T o K ay limitado pa sa gamit sa ganitong katangian ng mga katutubong wika ng Filipinas. Hindi pa ito magagamit sa Ingles, dahil na rin sa pangyayaring malimit na bigkas Filipino ang nagaganap na panghihiram ng salita mulang Ingles.

7

PALITANG E/I AT O/U

Walâ namang batas hinggil sa nagaganap na pagpapalit ng E sa I at ng O sa U. May ilang tuntunin lámang ang *Balarila* kung kailan ito nagaganap kayâ umiral ang paniwalang isang natural na pangyayari sa mga wikang katutubo sa Filipinas ang gayong pagpapalit. Maaari din itong ugatin sa pangyayari na tatlo (3) lámang ang titik ng baybayin para sa mga tunog ng patinig. Sa naturang sitwasyon, nagsasálo sa isang titik ang E at I gayundin ang O at U. Maaaring ito ang sanhi ng nakaugaliang pagdausdos ng dila sa pagbigkas ng E at I at ng O at U gayundin ang nagkakapalitang pagsulat sa dalawang tila kambalang mga patinig.

Alam ito ni Tomas Pinpin. Kayâ noong isulat niya ang aklat na *Librong pagaaralan nang manga Tagalog nang uicang Caftilla* (1610) ay nag-ukol siyá ng mga leksiyon hinggil sa wastong pagbigkas ng E o I at O o U kalakip ang babala na hindi dapat ipagkamali ang E sa I o ang O sa U sapagkat may mga salita sa Espanyol na magkatulad ng baybay ngunit nagkakaiba ng kahulugan dahil sa may E ang isa at may I ang ikalawa o may O ang isa at may U ang ikalawa. Ibinigay niyang mga halimbawa ang *pecar* at *picar*, *queso* at *quizo*, *peña* at *piña*, *modo* at *mudo*, at *poro* at *puro*.

Kahit ngayon, maaaring idagdag ang pagkakaiba sa isa't isa ng **pénoy** at **Pinóy**, ng **méron** at **mirón**, ng **bálot** at **balút**, ng **Móra** at **múra**, ng **ébun** sa Kapampangan at **ibon** sa Tagalog, ng **otót** (dagâ) at **utót** (kirot) sa Pangasinan. Kahit sa hanay ng mga kabataan, ibinubukod ng E ang ekspresyon niláng “**Hánep!**” sa ibig sabihin ng orihinal na “**hánip.**”

7.1 Disiplina sa Pagbigkas ng E/I at O/U. Bahagi sa pagdisiplina sa ating dila ang tuntunin upang maibukod ang E sa I at ang O sa U. Pahihintuin ng naturang disiplina ang balbal na ugaling gawing I ang E sa umpisa ng mga salita, gaya sa “iskandalo” sa halip na **eskandaló**, “istasyon” sa halip na **estasyón**, “istilo” sa halip na **estílo**, “minudo” sa halip na **menúdo**, atbp. Bagaman nakapagtata kang hindi napalitan ng I ang unang E sa **estéro**, **estranghéro**, **eréhe**, at **eredéro**. Kung didisiplinahin, mapipigil ang paabakada kunong “liyon” sa halip na **león**, “nigatibo” sa halip na **negatíbo**. Mapipigil din ang ugaling palitan ng U ang O sa gaya ng “kuryente” sa halip na **koryénte**, “Kuryano” sa halip na **Koreáno**, “dunasyon” sa halip na **donasyón**, “murado” sa halip na **morádo**, “kumpanya” sa halip na **kompanyá**, “sumbrero” sa halip na **sombréro**, “pulitika” sa halip na **politiká**.

7.2 Senyas sa Espanyol o sa Ingles. Sa kaso ng E/I, magiging senyas ang E sa mga salitang Espanyol na nagsisimula sa ES upang ibukod sa mga salitang Ingles na halos katunog ngunit nagsisimula sa S, gaya sa sumusunod:

eskándaló (<i>escandalo</i>)	iskándal (<i>scandal</i>)
estasyón (<i>estacion</i>)	istésiyón (<i>station</i>)
espesyál (<i>especial</i>)	ispésyal (<i>special</i>)
esmaríte (<i>esmarite</i>)	ismárt (<i>smart</i>)
eskuwéla (<i>escuela</i>)	iskúl (<i>school</i>)
estándarte (<i>estandarte</i>)	istándard (<i>standard</i>)
estílo (<i>estilo</i>)	istáyil (<i>style</i>)
eskolár (<i>escolar</i>)	iskólar (<i>scholar</i>)

7.3 Kapag Nagbago ang Katinig. Sa kaso ng O/U, ipinahihintulot ang pagpapalit ng O sa U kapag nagbago ang kasunod na katinig sa loob ng pantig. Nagaganap ito sa pagpapalit ng N sa M kapag nag-uumpisa ang kasunod na pantig sa B/V at P/F. Halimbawa, ang anyong **kumperensiya** ng *conferencia*. Napalitan ng U ang O kaugnay ng naganap ng pagpapalit ng kasunod na N sa M dahil sumusunod sa P/F. Ito rin ang katwiran sa pagpalit ng U sa O sa orihinal ng salitang Espanyol sa sumusunod:

kumbensiyón (*convencion*)
kumpisál (*confesar*)
kumbénto (*convento*)
kumpórme (*conforme*)
kumportáble (*comfortable*)
kumpiská (*confisca*), **kumpiskasyón** (*confiscacion*)
kumpéti (*confeti*)

Hindi sakop ng tuntuning ito ang “kumpanya” at “kumpleto” na dapat baybaying **kompanya** at **kompleto** dahil *compañia* at *completo* ang orihinal sa Espanyol. Letrang M na talaga ang kasunod ng O sa orihinal. Kaugnay ng tuntunin, malinaw din na hindi dapat gawing U ang O kung N ang orihinal na kasunod sa mga salitang gaya ng **monumento** (*monumento*), **kontrata** (*contrata*), **kontrobersiya** (*controvercia*), at **konsumo** (*consumo*).

7.4 Epekto ng Hulapi. Nagiging I ang E at nagiging U ang O kapag nása dulo ng salita at sinusundan ng hulapi. Halimbawa, ang E sa “babaë” ay nagiging I sa **kababaihan**; ang O sa “biro” ay nagiging U sa **biruin**. Halimbawa pa:

balae—balaíhin
bale—pabalíhin
tae—nataíhan
onse—onsíhan
kalbo—kalbuhín
pasò—pasùin
takbo—takbuhán
tabò—tabùan

Ngunit tandaan: Nagaganap lámang ang pagpapalit kapag binubuntutan ng hulapi ang salitang-ugat.

7.5 Kailan Di Nagpapalit. Taliwas sa lumaganap na akala, hindi awtomatiko ang pagpapalit kayâ hindi nagaganap sa ibang pagkakataón, gaya sa sumusunod:

(1) Hindi kailangang baguhin ang E at O kapag sinundan ng pang-ugnay na **na(-ng)**. Tumpak ang “**babáeng** masipag” at hindi kailangan ang “babaing masipag”; tumpak ang “**biròng** masakit” at hindi kailangan ang “birung masakit.”

(2) Hindi kailangang baguhin ang E at O kapag inuulit ang salitang-ugat. Wasto ang **babáeng-babáe** at di-kailangan ang “babaing-babae”; wasto ang **birò-birò** at hindi nararapat ang “biru-biro.” Maaaring nagaganap ang pagpapalit ng I sa E o ng U sa O sa karaniwang pagbigkas ng mga Tagalog ngunit hindi kailangan isulat, maliban kung **bahagi ng realismo** sa wika ng isang akdang pampanitikan. Ang ibig sabihin pa, hindi kailangan ang tuntunin hinggil sa pagpapalit dahil may mga Tagalog na hindi isinasagawa ang gayong pagpapalit sa kanilang pagsasalita. Bukod pa, isang bawas na tuntuning dapat isaulo ng mga hindi Tagalog ang tuntuning ito mula sa *Balarila*. Tandaan pa ang sumusunod:

anó-anó hindi “anu-ano”
alón-alón hindi “alun-alon”
taón-taón hindi “taun-taon”
píso-píso hindi “pisu-piso”
pitó-pitó hindi “pitu-pito”
palóng-palúngan hindi “palung-palungan”
pátong-pátong hindi “patung-patong”

7.6 Kapag Bago ang Kahulugan. Sa kabilâng dako, nagaganap ang pagpapalit ng I sa E at U sa O kapag walang gitling ang inuulit na salita at nagdudulot ng bagong kahulugan, gaya sa “haluhalo” na iba sa “halo-halo.” Isang popular na pagkaing pampalamig ang **haluhalò**; paglalarawan naman ng pinagsâma-sâmag iba’t ibang bagay ang **halò-halò**. Narito pa ang halimbawa ng salitang may gitling at walang gitling:

sálo-sálo—magkakasâma at magkakasabay na kumain
salusálo—isang piging o handaan para sa maraming tao
bató-bató—paraan ng paglalarawan sa daan na maraming bato
batubató—ibon, isang uri ng ilahas na kalapati

7.7 Huwag Baguhin ang Dobleng O. Iminumungkahi rin ang paggalang sa ilang salita na may **dobleng O** (oo) kahit sinusundan ng hulapi, gaya sa **noó** na lagyan man ng hulapi ay nananatiling **noohín**. Iminumungkahi ring pairalin ito sa ilang salita na may UO gaya sa **tuón** at **tuós** na dapat baybayíng **pagtuonán** at **tuosín**. Narito pa ang halimbawa:

noón—kanoonán
noód—panoórin
doón—paroonán
poót—kapootán
poók—poók-pookín
tuód—tuoránin
buód—buorín
buô—kabuòan
salimuot—kasalimuotán

8

PAGPAPALIT

NG “D”

TUNGO SA “R”

May mga tiyak na pagkakataón na napapalitan ng R ang D sa pagsasalita. Halimbawa, ang **dito** ay nagiging **rito** at ang **dami** ay nagiging **rami**. Karaniwan nagaganap ang pagpalit ng R sa D kapag napangunahan ang D ng isang pantig o salita na nagtatapos sa A. Halimbawa, ang D ng “dito” ay nagiging R sa **narito** o **naririto**. Ngunit nananatili ang D kapag **andito** o **nandito**. Tingnan pa ang sumusunod:

doón—naroón (ngunit **andoón** o **nandoón**)
dámi—marámi (ngunit **pagdámi** o **dumámi**)
dápat—marápat, nararápat, karapatan
 (ngunit **karapát-dápat**)
dúnong—marúnong, pinarúnong
 (ngunit **dunóng-dunungan**)
dupók—marupók (ngunit **pagdupók**)
dálitâ—marálitâ (ngunit **nagdálitâ** o **pagdarálitâ**)

Ang naturang pagpapalit ng tunog ay malinaw na isang paraan ng **pagpapadulas sa pagsasalita**. Kayâ karaniwang ginagamit ang D sa unahan ng salita. Sa loob ng salita, karaniwang sumusunod ito sa katinig (**sandok, kordon, bundat**) samantalang higit na malimit makikita ang R sa loob ng salita lalo na’t sumusunod sa patinig (**markado, kariton, bolero, bangkero, bordador, birtud**).

8.1 Kasong Din/Rin, Daw/Raw. Ang pagpapalit ng D tungo sa R ay nagaganap sa mga pang-abay na **din/rin** at **daw/raw**. Sang-ayon sa tuntuning pinalaganap ng *Balarila*, nagiging **rin** ang **din** o **raw** ang **daw** kapag sumusunod sa salitang nagtatapos sa patinig o **malapatinig** o *glide* (W at Y), gaya sa sumusunod:

Masaya rin— ngunit **Malungkot din**
Uupô raw— ngunit **Aalis daw**
Nabili rin—ngunit **Nilanggam daw**
Okey raw—ngunit **Bawal daw**
Ikaw raw—ngunit **Pinsan daw**

Ngunit sinasabi rin ng tuntunin na kapag ang sinusundang salita ay nagtatapos sa **-ri, -ra, -raw**, o **-ray**, ang **din** o **daw** ay hindi nagiging **rin** o **raw**, gaya sa sumusunod:

Maaari din— hindi **Maaari rin**
Kapara daw—hindi **Kapara raw**
Biray din—hindi **Biray rin**
Araw daw—hindi **Araw raw**

Walang paliwanag sa nabanggit na kataliwasan. Marahil, dahil nagiging lubhang malamyos ang pagsasalita kapag sinundan pa ng **rin** o **raw** ang isang salita na nagtatapos sa pantig na may R. Ngunit kahit sa tula ay hindi ito ipinagbabawal. Sa halip, sinisikap pa ng makata ang paglikha ng ganitong **aliterasyon**.

8.2 “D” Kahit Kasunod ng Patinig. Dapat ding banggitin na may salitang gaya ng **dulás** at dalí na malimit na binibigkas at isinusulat nang may D kahit may sinusundang A, gaya sa **madulás** o **máduulás** [bagaman may pook na “Marulas” (madulas) at “Marilao” (madilaw) sa Bulacan] at sa **madalí, mádalían, madalián**. May kaso rin ng magkahawig na salita na may nagkakaibang kahulugan dahil sa D o R, gaya sa mga pang-uring **madamdámin** (tigib sa damdamin) at **maramdámin** (madalíng masaktan ang damdamin). Sa ganitong pangyayari, magandang isaalang-alang ang pinalaganap na paraan ng paggamit sa **daw/ raw** at **din/rin**.

Subalit tandaan: **Hindi ito dapat ituring na tuntunin** sa pagsulat. Ang ibig sabihin pa, **hindi dapat ituring na pagkakamali** ang paggamit ng **din** at **daw** kahit sumusunod sa salitang nagtatapos sa patinig at malapatinig.

9

KAILAN “NG”
AT KAILAN
“NANG”

Isang malimit pagtaluhan kahit ng mga eksperto sa Filipino ang wastong gamit ng **ng** na maikli at **nang** na mahabà. May mga nagmumungkahi tuloy na alisin na ang **ng** at **nang** na lámang ang gamitin sa pagsulat. Isang panukalang paurong ito dahil ganoon na nga ang ugali bago ang *Balarila* ni Lope K. Santos. Sa panahon ng mga Espanyol, **nang** lámang ang ginagamit sa pagsulat ng mga misyonero.

9.1 Mga Gamit ng “Nang.” Ang higit na dapat tandaan ay ang tiyak na mga gamit ng **nang** at lima (5) lámang ang mga tuntunin:

Una, ginagamit ang **nang** na kasingkahulugan ng **noong**. Halimbawa, “Umaga **nang** barilin si Rizal. **Nang** umagang iyon ay lumubha ang sakit ni Pedro.”

Ikalawa, ginagamit ang **nang** kasingkahulugan ng **upang** o “**para**.” Halimbawa, “Sa isip ng mga Espanyol, kailangang bitayin si Rizal **nang** matakot ang mga Filipino. Dinala si Pedro sa ospital **nang** magamot.”

Ikatlo, ginagamit ang **nang** katumbas ng pinagsámang **na** at “**ng**.” Halimbawa, “Pero sa isip ng mga Filipino, sobra **nang** lupit ang mga Espanyol. Sobra **nang** hirap ang dinanas ni Pedro.”

Ikaapat, ginagamit ang **nang** para sa pagsasabi ng paraan o sukat (pang-abay na pamaraan at pang-abay na panggaano). Halimbawa, “Binaril **nang** nakatalikod si Rizal. Namayat **nang** todo si Pedro dahil sa sakit.”

Ikalima, ginagamit ang **nang** bílang pang-angkop ng inuulit na salita. Halimbawa, “Barilin man **nang** barilin si Rizal ay hindi siyá mamamatay sa puso ng mga kababayan. Ginamot **nang** ginamot si Pedro para gumaling.”

Ang iba pang pagkakataón, bukod sa nabanggit na lima, ay kailangang gamitan ng **ng**. Halimbawa: “Ipinabari **ng** mga Espanyol si Rizal. Pinainom **ng** gamot si Pedro.” Ngunit tingnan ang pagkakaiba ng dalawang pangungusap. (1) “Pagkamartir ang katulad ng sinapit ni Rizal.” (2) “Gusto mo ba ang katulad nang magmartir si Rizal?”

9.2 Ingatan ang Pinagdikit na “na” at “ang.” Malimit mapagkamalang **nang** ang kontraksiyon ng **na** at ng **ang**, gaya sa pangungusap na “Laganap *nang* himagsik pagbaril kay Rizal.” Kailangang isulat ito nang may kudlit (') upang ipahiwatig ang naganap na kontraksiyon ng **na** at ng **ang**, gaya sa “Laganap **na’ng** himagsik pagbaril kay Rizal.”

10

PAGBABALIK
SA MGA TULDIK

Mahalagang ibalik ang paggamit sa mga **tuldík** o **asénto**. Kung mahihirapang markahan ang lahat ng salita, gamitin ang tuldik upang maipatiyak ang wastong bigkas lalò na sa mga salitang magkakatulad ng baybay ngunit nagbabago ang kahulugan dahil sa bigkas. Karaniwang gamitin noon ang iba't ibang paraan ng bigkas sa “**paso**” (**páso**, **pasó**, **pasò**, **pasô**) na may iba't iba ring kahulugan. Sa Balarila, ipinasok ni Lope K. Santos ang tatlong tuldik bilang sagisag sa mga paraan ng pagbigkas: (1) ang tuldik **pahilís** (´) na ginagamit para sa salitang mabilis, (2) ang tuldik **paiwà** (˘) na ginagamit para sa salitang malumi, at (3) ang tuldik **pakupyâ** (ˆ) para sa salitang maragsa.

Totoo, maaaring magbago sa pagtagal ng panahon ang bigkas sa mga salita. Halimbawa, ang **balatkayó** ay mabilis sa panahon ni Balagtas ngunit ngayon ay maragsa na ang bigkas: **balatkayô**. Ngunit nagaganap ngayon ang maraming maling bigkas dahil hindi nabibigyan ang madla—lalò na ang kabataan at mga bagong gumagamit ng wikang Filipino—hinggil sa wastong tuldik ng mga ordinaryong salita. Halimbawa, ang **baká** (hindi tiyak) ay maragsa ngunit binibigkas ng mga estudyante sa Maynila na malumi: “bakà.” Ang **kíta** ay malumay ngunit napagkakamalang malumi (“kità”) kayâ lumilitaw ang aberasyong gaya ng “kitain” sa halip na **kitáhin**.

10.1 Isang Anyo, Iba-Ibang Bigkas. Nagiging komplikado pa ang problema sa bigkas kapag isinaalang-alang ang mga salita sa ibang katutubong wika ng Filipinas na may magkakahawig na ispelang ngunit iba-iba ang kahulugan dahil sa iba-ibang bigkas. Halimbawa, ang **layà** (malumi) ay unang ginamit noong 1882 ni Marcelo H. del Pilar bílang katumbas ng *libertad* sa Espanyol. Iba ito sa **láya** (malumay) sa Bikol at Kabisayaan na isang uri ng lambat na pangisda. Iba rin ang **layá** (mabilis) ng Ilokano na tumutukoy na halamang-ugat na lúya ng mga Tagalog. Iba rin ang **layâ** (maragsa) sa Kabisayaan na tumutukoy sa layak at mga tuyong dahon at tangkay, at sa pang-uring **layâ** (maragsa) na ilahas para sa mga Tagalog at lantá para sa Kabisayaan. Narito pa ang halimbawa:

páli—Sinaunang Tagalog para sa pagpapalitan ng katatawanan.

pali—Ivatan para sa pagpulpol ng dulo.

pali—Kapampangan para sa init o alab.

pali—Tagalog para sa organo sa tabi ng bituka, *spleen* sa Ingles.

Ilonggo din para sa naghilom.

10.2 Dagdag na mga Gamit ng Pahilis. Hinihingi ng masinop na pagsulat ang mga dagdag na gamit ng tuldik na pahilis upang higit na matulungan ang mambabasa hinggil sa tumpak na bigkas. May diksiyonaryong nagsasagawa na ng sumusunod na gamit sa tuldik pahilis: (1) Tuldik sa salitang malumay at iminamarka sa itaas ng patinig bago ang huling pantig; (2) Ikalawang tuldik sa mahabang salita; (3) Tuldik sa unlaping **ma-(na-)** na nagpapahayag ng hindi sinasadyang kilos o pangyayari; (4) Panlinaw na tuldik sa salitang mabilis na may tuldik patuldok (tingnan sa **10.7** ang dagdag na paliwanag).

10.3 Tuldikan Kahit Malumay. Ipinapayo para sa maingat na pagsulat at pagbigkas ang pagmamarka ng pahilis kahit sa salitang malumay. Mahalaga ito, lalo na, para tiyakin ang

bigkas at kahulugan ng isang salitang malumay na may kahawig na anyo ngunit iba ang bigkas at kahulugan.

húli—paraan upang mawalan ng layang kumilos ang isang tao o bagay

hulí—hindi nakarating o nakatapos sa oras

nító—katapat ng patuná sa Ilokano

nitó—panghalip na pamatlig sa kaukulang paari na tumutukoy sa tao, bagay, o pangyayaring nagtataglay ng anumang katangiang ipinahahayag ng nagsasalita malapit sa kaniya

píli—malaki-laking punongkahoy na may makinis at madaling matanggal na balat

pili—hirang o paghirang para sa isang gawain o tungkulin

10.4 “Ma-” na May Pahilis. Mahalaga rin ang dagdag na markang pahilis para sa unlaping **ma-** (**na-**) na nagpapahayag ng kilos o pangyayaring hindi sinasadya at upang maibukod ito sa kahawig ng baybay ngunit ibang bahagi ng pangungusap, gaya sa **máduulás** (naaksidenteng nabuwal) na iba sa pang-uring **madulás**; **nápatáy** (hindi sinasadyang nabaril o nasaksak) na iba sa pandiwang **namatáy**. Iba rin ang **máhuquí** (hindi umabot sa takdang panahon) sa **máhúli** (mábihag ang tumatakas) at ang **másáma** sa pang-uring **masamá**. Narito pa ang mga halimbawa:

mádapâ, nádapâ
másagasàan, násagasàan
máligtás, náligtás

10.5 Dagdag na Gamit ng Pakupya. May bagong tungkulin din ang pakupya. May eksperimento ngayon na gamitin itong simbolo sa impit na tunog sa loob ng isang salita na nagaganap sa Bikol at mga wika sa Cordillera. Sa Bikol, halimbawa, ang **há-dit** ay balísa at iba sa **hadít** na nauukol sa pag-iingat. Ipinahihiwatig ang impit sa loob ng salita sa pamamagitan ng tuldik pakupya sa ibabaw ng patinig at gitling pagkatapos ng pantig. Halimbawa:

lí-muhen (Tiboli) ibong nagbibigay ng babala ang huni

tí-sing (Tiboli) singsing

bû-ngaw (Bikol) bangin, na iba sa **búngaw**,

Bikol din para sa sakit na luslós.

kasâ-lan (Bikol) kasalanan

bâ-go (Bikol) bágo

hû-lung (Ifugaw) patibong sa daga

mâ-kes (Ibaloy) pagbatì

pê-shit (Ibaloy) isang seremonyang panrelihiyon

na may kantahan at sayawan

sâ-bot (Ibaloy) dayuhan

10.6 Tuldik Patuldok. Isang bagong tuldik ang ipinasiyang palagiang gamitin upang katawanin ang bigkas na *schwa* na matatagpuan sa mga katutubong wikang gaya ng Méranaw, Pangasinan, Ilokano, Kinaray-a, Kuyonon, Kankanay, at Ibaloy. Tinawag itong tuldik **patuldók** at kahawig ng *umlaut* o *dieresis* (¨) na tila kambal na tuldok sa ibabaw ng patinig. Narito ang ilang halimbawa:

wën (Ilokano) katapat ng oo
kën (Ilokano) katapat ng din/rin
këtkët (Pangasinan) katapat ng kagat
silëw (Pangasinan) katapat ng ilaw
utëk (Pangasinan) katapat ng utak
panagbënga (Kankanay) panahon ng pamumulaklak
tëlo (Méranaw) katapat ng tatlo
matëy (Méranaw) katapat ng matagal
tëngel (Méranaw) katapat ng sampal
sëlēd (Kinaray-a) katapat ng loob
yuhëm (Kinaray-a) katapat ng ngiti
gërët (Kuyonon) katapat ng hiwa

Solusyon ito sa kasalukuyang hindi magkasundong ginagawang pagtutumbas ng A o E sa bigkas na *schwa*, gaya sa Darangan/Darangen at Bantugan/Bantugen. Ang dalawang nabanggit na salitang Méranaw ay dapat baybayíng **Darangën** at **Bantugën**.

10.7 Mabilis na Tuldik Patuldok. Bilang dagdag na panlinaw sa bigkas ng salitang may tuldik patuldok, iminumungkahi ang paglagay ng tuldik pahilis kung mabilis ang bigkas. Sa kasong ito, ang tuldik pahilis ay mailalagay sa dulo ng salita na ang dulong pantig ay may *schwa*.

aampakálingë' (Ayta Mag-Antsi) bingi
ëmët' (Agutaynen) pisngi
erënémën' (Kuyonon) alak
magayën' (Tagbanwa) maganda
marahët' (Ivatan) masama

Bilang dagdag na tulong sa mga gumagamit ng computer, narito ang talahanayan ng mga dapat tipahin para makabuo ng mga titik na may tuldik at ng iba pang espesyal na karakter:

a	e	i
á – Alt 160	é – Alt 130	í – Alt 161
à – Alt 133	è – Alt 138	ì – Alt 141
â – Alt 131	ê – Alt 136	î – Alt 140
	ë – Alt 137	

o	u
ó – Alt 162	ú – Alt 163
ò – Alt 149	ù – Alt 151
ô – Alt 147	û – Alt 150

Ñ	Alt 165
ñ	Alt 164
•	Alt 0183 (gituldok; tuldok sa pagpapantig)
^	Alt 0136
˘	Alt 0180
˙	Alt 096
¨	Alt 0168
’	Alt 0146 (upang maiwasan ang baligtad [‘])
–	Alt 0150 (gatlang en)
—	Alt 0151 (gatlang em)

11

MGA WASTONG
GAMIT
NG GITLING

Isang bantas na maraming gamit ang **gitling** (-). Dahil dito, marami din ang nalilito at nagagamit ang gitling sa mga pagkakataóng hindi ito kailangan. Naririto ang mga wastong gamit ng naturang bantas:

11.1 Sa Inuulit na Salita. Ginagamit ang gitling sa mga salitang inuulit:

anó-anó
aráw-áraw
gabí-gabí
sirâ-sirâ
ibá-ibá

Kung mahigit dalawang pantig ang salita, ang unang dalawang pantig lámang ang inuulit. Halimbawa:

pali-palító
suntok-suntutín
balu-baluktót

Pansinin: Inuulit ang buong unang dalawang pantig kung may dalawang pantig lámang ang salita. Ngunit hindi inuulit ang panghulíng katinig ng ikalawang pantig kapag mahigit dalawang pantig ang salita.

bálik-bálik
wasák-wasák
bali-baligtád
bula-bulagsák

Ngunit kung may unlapi, isinasáma ito sa unang bahaging inuulit. Halimbawa:

pabálik-bálik
nagkawasák-wasák
pagbali-baligtarín
pabula-bulagsák

Tandaan din: Ginagamit ang gitling sa salitang inuulit. Hindi ito ginagamit sa salita na may mga pantig na inuulit ngunit walang kahulugan kapag hindi inulit. Halimbawa: **paruparó**, dahil walang “paro,” **alaala** dahil walang “ala,” **gamugamó** dahil walang “gamo.” Ngunit may gitling ang **sari-sari** dahil may salitang **sari**, **sámot-sámot** dahil may **sámot** at dapat ding gitlingan ang pinagsámang **sámot-sari**. Maling anyo ang “samo’t-sari” dahil di

inuulit bukod sa walang kahulugan ang “samo’t” bilang isang salita. Maling anyo din ang “iba’t-iba” dahil hindi ito inuulit kundi kontraksiyon ng **iba at iba**. May gitling din ang **mayâ-mayâ** kayâ may anyong **mamayâ**.

11.2 Sa Isahang Pantig na Tunog. Gayunman, ginagamit ang gitling sa **onomatopeikong** pagsulat sa mga iisahing pantig na tunog, gaya sa sumusunod:

tik-tak
ding-dong
plip-plap
tsk-tsk
rat-ta-tat

11.3 Sa Paghihiwalay ng Katinig at Patinig. Ginagamit ang gitling upang paghiwalayin ang pantig na nagtatapos sa katinig at ang sumusunod na pantig na nagsisimula sa patinig. Halimbawa:

pag-ása
ágam-ágam
mag-isá
pang-uménto
pang-úlo (kasuotan para sa ulo, at iba sa “pangúlo”
o presidente)
tsap-istik (kahit isang salita ang orihinal na
chopstick)
brawn-awt (kahit isang salita ang orihinal
na *brownout*)

Ngunit ginagamitan ng gitling ang salita kahit nagtatapos sa patinig ang unang pantig kapag pangngalang pantangi ang kasunod:

pa-Mandaluyong, ngunit **pahilaga**
taga-Itogon, ngunit **tagalungsod**
maka-Filipino, ngunit **makalupa**

at kapag salitang banyaga at nása orihinal na baybay ang kasunod:

pa-cute, ngunit **pakyut**
ipa-cremate, ngunit **ipakrimeyt**
maki-computer, ngunit **makikompiyuter**

11.4 Sa Pinabigat na Pantig. Ginagamit din ang gitling upang bigyan ng bigat o diin ang kakaibang bigkas sa naunang pantig, gaya sa matandang “**gáb-i**” na kasingkahulugan lámang din ng makabagong “**gabí**.” Narito pa ang ilang halimbawa:

líg-in (Sinaunang Tagalog) pagiging alanganin
láng-ap (Sinaunang Tagalog) pag-inom nang mabilis
múng-ay (Hiligaynon) hitik sa bunga
mús-ing (Bicolano) dungis
láb-ong (Ilokano) isang uri ng pansilo o pambitag
húl-ab (Sebwano) ukà

11.5 Sa Bagong Tambalan. Ginagamit ang gitling sa mga bagong tambalang salita, gaya sa sumusunod:

lipat-bahay
bigyang-búhay
bagong-salta
pusong-martir
amoy-pawis

Walang tiyak na tuntunin kung kailan inaaalisan ng gitling ang tambalang salita. May salitang gaya ng “kathang-buhay” para sa nobela noong panahon ng Amerikano ang isinusulat nang **kathambúhay** ngayon. May matandang **palipád-hángin**, **basâng-sisiw**, at **bunông-bráso** na hindi pa rin inaalisan ng gitling. May bagong imbento naman, gaya ng **balikbáyan**, na wala nang gitling nang unang ilathala. Mahirap nang masaliksik kung kailan inalisan ng gitling at pinagdikit ang **pikitmatá**, **anakpáwis**, **balinsusô**.

11.6 Iwasan ang “Bigyan-.” Magtipid sa paggawa ng tambalang salita, lalò’t hindi kailangan. Halimbawa, isang bisyo na ang pagdurugtong ng anumang nais sabihin sa **bigyan-** gaya sa **bigyang-diin** at **bigyang-pansin**. Marami ang nagsasabing “bigyang-pugay” samantalang puwede naman at mas maikli pa ang **nagpugay**; “bigyang-parangal” samantalang puwede itong **parangalan**; “bigyang-tulong” samantalang higit na idyomatiko ang **tulangan**. Kahit ang “bigyang-pansin” ay puwede nang **pinansin**.

11.7 Tambalan ang “Punongkahoy.” Dapat malinawan na may salitang gaya ng **punongkáhoy** at **buntonghiningá** na likha mula sa dalawang salita: “puno+ng” at “kahoy” at “bunton+ng” at “hininga.” May bumabaybay sa mga ito na “punongkahoy” at “buntonghininga” dahil sa arbitraryong pagsunod sa O na nagiging U sa loob ng pinagtambal na may salita. Ngunit kung babalikan ang tuntunin **7.5**, hindi na kailangan ang naturang pagpapalit. Nagkadikit man, wala namang bagong kahulugang lumitaw sa pagdidikit. Bukod pa, madali ring makikilála ng mambabasá ang dalawang orihinal na salitang pinagsáma sa **punongkahoy** at sa **buntonghininga**.

11.8 Sa Pasulat na Oras. Ginagamit ang gitling upang ihiwalay ang numero sa oras at petsang may **ika-** gayundin sa pagbilang ng oras, numero man o binabaybay, na ikinakabit sa **alas-** gaya sa sumusunod:

ika-8 ng umaga, ngunit ikawalo ng umaga
ika-9 ng Marso, ngunit ikasiyam ng Marso
ika-100 anibersaryo, ngunit ikasandaang anibersaryo
alas-12 ng tanghali, alas-dose ng tanghali
alas-3 ng hápon, alas-tres ng hápon

Tandaan: Laging binabaybay ang oras na **ala-una**.

11.9 Sa Kasunod ng “De.” Ginagamitan ng gitling ang salitang may unlaping **de-** mula sa Espanyol na nangangahulugang “sa pamamagitan ng” o “ginawa o ginagamit sa paraang.” Halimbawa:

de-kolór
de-máno
de-kahón
de-bóla
de-láta
de-bóte

11.10 Sa Kasunod ng “Di.” Ginagamitan ng gitling ang salitang pinangungunahan ng **dî** (pinaikling hindî) at nagkakaroon ng kahulugang idyomatiko, tila kasabihan, malimit na kasalungat ng orihinal nitó, at malimit na may mapagbiro o mapang-uyam na himig. Halimbawa:

di-mahapáyang-gátang
di-mahipò
di-maitúlak-kabígin
di-mahúgot-húgot
di-kágandáhan
di-maliparáng-uwák

11.11 Sa Apelyido. Ginagamitan ng gitling ang mga apelyido ng babaeng nag-asawa upang ipakita ang orihinal na apelyido noong dalaga pa. Halimbawa:

Carmen Guerrero-Nakpil
Gilda Cordero-Fernando
Genoveva Edroza-Matute
Glicería Marella-Villavicencio
Anastacia Giron-Tupas

Kapag ginamit ang anyong ito sa laláki, gaya sa kaso ni **Graciano Lopez-Jaena**, ang apelyido pagkatapos ng gitling ang apelyido sa ina. Kung iwawasto alinsunod sa praktikang Espanyol, ang dapat sanang anyo ng pangalan ng dakilang Propagandista ay **Graciano Lopez y Jaena**.

11.12 Pagsaklaw ng Panahon. Ginagamitan ng **gatlang en** (*en dash*) ang panahong sakop o saklaw ng dalawang petsa. Halimbawa:

1882–1903 (Panahon ng Patinding Nasyonalismo)
23 Hulyo 1864–13 Mayo 1903 (Apolinario Mabini)

Gatlang en din ang ginagamit kapag nawawala ang pangwakas na petsa ng isang panahunan gaya sa:

1870– (hindi tiyak ang petsa ng kamatayan)

Ang mas mahabà, ang **gatlang em** (*em dash*), sa halip na gitling, ang dapat gamitin kapag ibinitin ang daloy ng pangungusap at may idinadagdag na impromasyon sa loob ng isang pangungusap. Halimbawa:

Napalingon ako—at nanlaki ang matá—nang makita siyá.

Kailangan ng taumbayan ang anumang tulong—pagkain, damit, higaan, malinis na palikuran, tubig, atbp.

12 MGA BANTAS

Dahil sa matagal nang kasaysayan ng nakasulat at nakalimbag na teksto ay marami nang tinanggap na mga tiyak na gamit ang bawat bantas. Gayunman, may mga editor at lathalaan pa rin na may kani-kaniyang manwal sa estilo o “house rules.” Magkakaiba man, ang pangunahing layunin pa rin sa pagbabantas—upang makatulong sa magandang pagbása—ang kailangang masunod. Ang mga sumusunod na tuntunin sa pagbabantas ay inipon mula sa mga kasalukuyang praktika ng mga pangunahing lathalaan sa daigdig.

12.1 TULDOK. Karaniwang gamit ng **tuldók** (*period*) ang pananda para sa pagwawakas ng pangungusap na paturol o pautos.

Maganda si Minda Limbo.
Dumito ka.
May kulang.
Lahat ng malalaki’t maliliit na hayop sa gubat na
iyon ay dumalaw kay Leon dahil may sakit ito.

12.2 Sa pagpapaikli. Ginagamit ang tuldok sa pagdadaglat ng mga salita.

Nanguna sa pangangasiwa ng Ambagan 2013 ang
Filipinas Institute of Translation, Inc. (Ang
“Inc.” ay daglat ng Incorporated.)
Hindi nilá kasáma si Dra. Kriscell Labor sa sasakyan.
(Ang “Dra.” ay daglat ng Doktora.)
Naging panauhing pandangal sa pambansang
summit si Sen. Bam Aquino. (Ang “Sen.” ay
daglat ng Senador.)
Lumipad na patungong Japan si Prop. Joey Baquiran
kahapon. (Ang “Prop.” ay daglat ng Propesor.)

Sa mga liham, madalas dinadaglat ang mga titulo sa patunguhan.

Kgg. Purificacion G. Delima, PhD
Full-time Komisyoner
Komisyon sa Wikang Filipino
2/F Gusaling Watson, 1610 J. P. Laurel Street,
San Miguel, Maynila

Sa mga pangalan, ginagamit ang tuldok kapag inisyals lámang ng gitnang pangalan (at minsan, maging ang unang pangalan) ang isinusulat. Madalas makita ang mga pangalan ng kalyeng nakasulat sa inisyals ang una at gitnang pangalan.

Sandor B. Abad
Jomar I. Cañega
M.H. del Pilar Avenue
J.P. Laurel Street

12.3 Paglilista o enumerasyon. Sa paglilista, naglalagay ng tuldok pagkatapos ng numero/titik.

Ang sumusunod ang mga tuntunin sa timpalak Talaang Ginto:

1. Bukás ang timpalak sa lahat, maliban sa mga kawani ng KWF at kanilang kaanak.
2. Ang lahoc ay kailangang orihinal at nasusulat sa Filipino, hindi salin mula sa ibang wika at hindi pa nalalathala sa alinmang publikasyon. Hindi patatawarin ang sino mang nahúli at napatunayang nagkasála ng pangongopya. Kakanselahin ng KWF ang ipinagwaging lahoc nitó sa timpalak at hindi na muling makasasali pa sa alinmang timpalak ng KWF.
3. Ang paksa para sa Makata ng Taon 2014 ay tungkol sa kabayanihan. Tatalakayin ng tulang ipapása ang isang malaki at makabagong problema at kung paano kikilos ang isang makabagong bayani upang lutasin ito. Ilalahok ang mga tulang may sukat at tugma na nása antas tudlikan pataas. Ang mga taludtod ng tulang ilalahok ay hindi bababa sa apatnapung (40) taludtod, at lagapas sa walumpung (80) taludtod.

Ngunit, hindi sa lahat ng pagkakataón ay tuldok ang ginagamit. Kapag gumagamit ng panaklong (isahan o dalawahan), hindi na ito nilalagyan ng tuldok. Ang sinundang halimbawa ay magiging tulad ng sumusunod kapag ginamitan ng dalawahang panaklong:

Ang sumusunod ang mga tuntunin sa timpalak Talaang Ginto:

- (1) Bukás ang timpalak sa lahat, maliban sa mga kawani ng KWF at kanilang kaanak.
- (2) Ang lahoc ay kailangang orihinal at nasusulat sa Filipino, hindi salin mula sa ibang wika at hindi pa nalalathala sa alinmang publikasyon. Hindi patatawarin ang sino mang nahúli at napatunayang nagkasála ng pangongopya. Kakanselahin ng KWF ang ipinagwaging lahoc nito sa timpalak at hindi na muling makasasali pa sa alinmang timpalak ng KWF.
- (3) Ang paksa para sa Makata ng Taon 2014 ay tungkol sa kabayanihan. Tatalakayin ng tulang ipapása ang isang malaki at makabagong problema at kung paano kikilos ang isang makabagong bayani upang lutasin ito. Ilalahok ang mga tulang may sukat at tugma na nása antas tudlikan pataas. Ang mga taludtod ng tulang ilalahok ay hindi bababa sa apatnapung (40) taludtod, at lagapas sa walumpung (80) taludtod.

o kayâ ang sumusunod kapag ginamitan ng isahang panaklong:

Ang sumusunod ang mga tuntunin sa timpalak Talaang Ginto:

- 1) Bukás ang timpalak sa lahat, maliban sa mga kawani ng KWF at kanilang kaanak.
- 2) Ang lahok ay kailangang orihinal at nasusulat sa Filipino, hindi salin mula sa ibang wika at hindi pa nalalathala sa alinmang publikasyon. Hindi patatawarin ang sino mang nahúli at napatunayang nagkasála ng pangongopya. Kakanselahin ng KWF ang ipinagwaging lahok nito sa timpalak at hindi na muling makasasali pa sa alinmang timpalak ng KWF.
- 3) Ang paksa para sa Makata ng Taon 2014 ay tungkol sa kabayanihan. Tatalakayin ng tulang ipapása ang isang malaki at makabagong problema at kung paano kikilos ang isang makabagong bayani upang lutasin ito. Ilalahok ang mga tulang may sukat at tugma na nása antas tudlikan pataas. Ang mga taludtod ng tulang ilalahok ay hindi bababa sa apatnapung (40) taludtod, at lalagpas sa walumpung (80) taludtod.

12.4 Sa Agham at Matematika. Sa Matematika, ginagamit ang tuldok sa sistemang desimal.

- 3.1416 (halaga ng π)
- 2.54 sentimetro
- 1.414 (Pythagoras constant)
- 6.67×10^{-11} N (m/kg²) (gravitational constant)

Sa Agham, madalas na gamitin ang tuldok sa pagsulat ng mga pangalang siyentipiko ng mga nilaláng na hayop o halaman:

- R. leonardi* (daglat ng *Rafflesia* ang *R. specie* ng rafflesia na ipinangalan kay Leonard Co)
- C. plicatilis* (daglat ng *Cestreaus* ang *C.*; mas kilalá sa tawag na ludong)
- Carica papaya* L. (daglat ng Linnaeus ang L.)
- D. dugon* (daglat ng *Dugong* ang D.)

12.5 Relasyon sa Iba pang Bantas. May mga pagkakataóng nakapaloob ang tuldok sa iba pang bantas tulad ng panipi, panaklong, at panakláv.

Kung ang pangungusap (na tuldok ang nása dulo) ay tuwirang sisipiin at magiging panimulang bahagi ito bilang sipi sa ibang pangungusap, tinatanggal ang tuldok.

“Walâ po akong kasalanan,” giit ng batà.
 “Napakahusay mo, anak,” puri ng ama sa bunso.
 “Hindi ko po alam,” katwiran ng empleado sa kaniyang amo.
 “Sana ginawa na natin ito noon pa,” sumbat ng kaibigan ni Letty.

Samantala, pinananatili ang tuldok sa loob ng panipi kung ang tuwirang sinipi ay nása hulihang bahagi ng pangungusap.

Iginiit ng batà na “Walâ po akong kasalanan.”
 Puri ng ama sa bunso, “Napakahusay mo, anak.”
 Katwiran ng empleado sa kaniyang amo, “Hindi ko po alam.”
 Sumbat ng kaibigan ni Letty, “Sana ginawa na natin ito noon pa.”

May mga pagkakataóng nakapaloob sa panaklong o panaklâw ang buong pangungusap. Sa mga pagkakataóng ganito, ipinapasok sa loob ng pangungusap ang tuldok.

Noong nakaraang buwan, lumipad patungong Qatar ang kaniyang Ina. (Kabilang ang kaniyang ina sa mga hinatiran ng tulong ng grupo upang makapag-abroad.) Nabanggit itong sandigan ng pagkukuro kahit sa mga akdang relihiyoso. [At kailangang muli nating sumipat pabalik sa kasaysayan.]

Samantala, may mga pagkakataón ding bahagi lámang ng isang pangungusap ang nakapaloob sa panaklong o panaklâw. Inilalagay sa labas ang tuldok sa mga pagkakataóng ganito sapagkat bahagi pa rin ng pangungusap ang nása loob ng panaklong o panaklâw.

Hindi makatanggi ang dalawa nang dalhin ng mga pulis (sapagkat hindi na silâ makatatakas).
 Idinagdag sa haka ni Aristotle hinggil sa kaisahan ng aksiyon ang pagkakaroon ng isang tagpuan at isang maikling kathang panahunan (kung maaari, di lalagpas sa isang araw).
 Sa totoo lang, 32% ng mga Filipino ang nagsabing hindi silâ nagtitiwala sa kaniya [sa field reporter].

12.6 Sa Sanggunian. Bukod sa tuldok sa dulo, ginagamit din ang tuldok upang paghiwalayin ang mga detalye hinggil sa awtor at sa pamagat ng aklat bílang isang lahok o entri sa sanggunian.

Almario, Virgilio. *Balagtasismo Versus Modernismo*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1984.
Mangahas, Rogelio G., at Leonida B. Villanueva, mga editor. *Patnubay sa Korespondensiya Opisyal*. Ikaapat na ed. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.

12.7 Sa Sangguniang Online. Ginagamit din ang tuldok upang paghiwalayin ang mga detalye sa isang URL (uniform resource locator).

www.kwf.gov.ph
<http://kalatasliteraryezine.wordpress.com/>
<http://www.ncca.gov.ph/>
<https://www.facebook.com/angkomisjonsawikangfilipino>

12.8 Sa Diksiyonaryo. Ginagamit ang tuldok bílang hudyat ng pagwawakas ng lahok sa diksiyonaryo.

kim•bót *png* [*Tag War*]: pakiramdam kapag natutuksó.
kon•tra•mu•wél•ye *png Mek* [*Esp contramuelle*]: kakambal na muwelye.
lú•kát *png* [*ST*] 1: pagbúnot ng haláman sa pamamagitan ng pailalim na paghukay sa lupa 2: *Bot* uri ng matigas na behuko na ginagamit para itali ang mga haligi.
ma•ka•tá•o *pnr* [*maka+tao*]: punò ng pagmamahal sa kapuwa tao Cf PILANTROPO: HUMAN².
pa•nga•ngá• wit *png* [*pang+nga+ngawit*]: pakiramdam ng ngawit.

12.9 Gituldok: Espesyal na Uri ng Tuldok. Ang *middle dot* na iminumungkahing tawaging **gituldok** (gitnang tuldok) ay ginagamit sa pagpapantig ng isang entri sa diksiyonaryo.

kim•bót *png* [*Tag War*]: pakiramdam kapag natutuksó.
kon•tra•mu•wél•ye *png Mek* [*Esp contramuelle*]: kakambal na muwelye.
lú•kát *png* [*ST*] 1: pagbúnot ng haláman sa pamamagitan ng pailalim na paghukay sa lupa 2: *Bot* uri ng matigas na behuko na ginagamit para itali ang mga haligi.
ma•ka•tá•o *pnr* [*maka+tao*]: punò ng pagmamahal sa kapuwa tao Cf PILANTROPO: HUMAN².
pa•nga•ngá• wit *png* [*pang+nga+ngawit*]: pakiramdam ng ngawit.

12.10 KUWIT. Ginagamit ang **kuwít** (*comma*) upang matukoy ang pinakamaikling pagputol ng idea o pinakamaliit na paghinto sa daloy ng isang pangungusap. Tanda ito ng pansamantalang pagtigil sa daloy ng idea (at pagbása).

Bago ang lahat, naisip niya, nais niyang maghanapbuhay.
Nang maging guro siyá, inakala niyang habambuhay siyáng
magiging tagapagmulat ng murang isipan sa isang nayon.
Hindi nagtagal, nagising siya sa katotohanang hindi siya
tutulungan ng mga táong kaniyang pinagkatiwalaan.

12.11 Sa mga Serye. Ginagamit ang kuwit sa serye ng tatlo o mahigit na mga idea sa isang pangungusap na pinagsasáma ng isang pang-ugnay. Kailangang tandaan na naglalagay din ng kuwit bago ang pang-ugnay.

Uunahin ba niya ang magtayô ng manukan, magtanim ng gulay,
o magbukás ng isang tindahan?
Isang tao akong masayá, mahilig kumain, ngunit kuripot.
Naging mainit ang pulong ng mga propesor sapagkat tinalakay
ang pagtaas ng matrikula, pagpapataas ng sahod, at pagbabá
ng bílang ng mag-aaral sa unibersidad.
Nang maging guro siyá, inakala niyang habambuhay siyáng
magiging tagapagmulat ng murang isipan sa isang nayon ng
mga magsasaká, mag-uuling, at mangingisda, at maligaya na
kung nakatatayâ sa huweteng araw-araw, nakaiinom kung
Biyernes, at nakaliligtas sa bagyo.

12.12 Pambukod ng mga Idea. Ginagamit din ang kuwit upang paghiwalayin ang magkahawig o magkasalungat na mga idea, malimit upang kumatawan sa inalis na “ay” o “at”.

Kapag may tiyaga, may nilaga.
Ang lumakad nang matulin, kung matinik ay malalim.
Malayò man, malapit din sa atin ang mga nawalay na kamag-
anak.
Ang proyekto ay gagawin sa loob ng anim na buwan, hindi
isang taón.
Nais kong linawing kayó ang mag-iisip ng konsepto, hindi
kami.

12.13 Pambukod ng mga Detalye. Ginagamit ang kuwit sa pagbubukod ng mga titulo/posisyon ng isang tao, pagbubukod sa mga elemento sa tirahan, at sa petsa (kung ang sinusundang format ay buwan-petsa-taón).

Nagbigay ng pahayag si Dr. Alison Medina, ang pangulo ng
Philippine Doctor's Association, hinggil sa pagtaas
ng presyo ng mga gamot.
#18 Kalye Pinalagad, Malinta, Lungsod Valenzuela
Enero 4, 2014

Kapag isinusulat ang pangalan na nauuna ang apelyido, naglalagay ng kuwit pagkatapos ng apelyido upang ibukod ito sa unang pangalan.

Cagalingan, Rene Roy B.
Duclay, Jose F.
Abad, Sandor T.
Manalo, Alyssa Romielle P.

12.14 Pansamantalang Pagtigil. Ihinihiwalay sa pamamagitan ng kuwit ang mga madamdaming pahayag, bulalas, padamdang na “O” at “A”, at iba pang kahawig na mga salitang nakapagbibigay ng pansamantalang pagtigil sa pangungusap.

Ay, naku! Nakalimutan kong magdalá ng sepilyo.
A, muntik ko nang maiwan ang bag ko!
O, Ilaw sa gabing malamig!
Nakikiusap ako, patawarin mo ako!

12.15 Sa pagsipi. Sa tuwirang pagsipi ng mga pahayag (bahagi man o buo), naglalagay ng kuwit bago ang siniping bahagi. Kung ang sinipi ay matatagpuan sa simula ng pangungusap, pinapalitan ng kuwit ang tuldok mulá sa orihinal nitó.

Saglit na napaisip si Bea at nag-usisa, “Ano ang kinalaman mo sa nangyari kay ama?”
“Hindi ako mapakali,” ang banggit ni Tania hábang hinihintay ang pag-uwi ng anak.

Sa pagsulat ng talababá, ginagamitan ng kuwit ang mga katawagang Latin na gaya ng *ibid.* at *op. cit.* kapag may kasunod pang impormasyon.

¹Teodoro A. Agoncillo, *The Revolt of the Masses*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1956, p. 88.

²*Ibid.*, p. 9

³De Leon, *op. cit.*, p. 1.

12.16 Matapos ang Pang-abay at Pangatnig. Naglalagay ng kuwit kasunod ng mga pangatnig tulad ng *gayunman* at pang-abay tulad ng *samantala* at *samakawid*.

Gayunman, hindi siyá nakatiis at lumuhod sa kaniyang harap. Samakawid, nagsinungaling siyá upang makuha ang kaniyang nais.

Nakarinig siyá ng kaluskos sa labas ng kuwarto. Dali-dali siyáng nagtago sa kama, naghihintay sa pagpasok ng dikilalang bisita. Samantala, hindi niya namalayan ang mabilis na paghila sa kaniyang mga paa ng isang mabalahibong kamay.

12.17 Bilang Pamalit sa Detalye. Sa paglilista, maaaring palitan ng kuwit ang mga pahayag o pariralang maaaring naipahihiwatig na ng pangungusap.

Noong 2008, naitala sa Rehiyon IV-A ang pinakamaraming bilang ng mga namatay sa panganganak sa 232; sumunod ang Rehiyon VII, 181; NCR, 176; at Rehiyon III, 166.

Sa pagbubukas ng bagong restoran ni Letty noong Nobyembre, halos 20% agad ang naibalik sa kaniyang puhunan; nitóng Disyembre, 15%; at sa buwang ito, 10%.

12.18 Sa mga Liham. Sa korespondensiya opisyal, ginagamit ang kuwit sa dulo ng bating pambungad at bating pangwakas ng iba't ibang uri ng liham.

Mahal na Bb. Sandor Abad, (bating pambungad)
Lubos na gumagalang, (bating pangwakas)

12.19 Sa Diksiyonaryo. Sa mga entri sa diksiyonaryo, ginagamit ang kuwit sa serye ng mga impormasyon hinggil sa kahulugan ng isang salita.

dis•kré•to *pnr* [*Esp discreto*]: maingat sa salita at kilos, lalo na upang hindi makasakit ng loob o makasirâ ng tiwala: DISCREET.

falchion (fál•ki•yón) *png* [*Ing*]: espadang malapat at maikli, malanday ang gilid, at pakuba ang dulo.

ko•ra•són de-mar•yá *png Bot* [*Esp corazon de maria*]: halámang gamot (*Caladium bicolor*) balisaksak, may guhit na pulá ang dahon, at karaniwang nabubúhay sa mamasá-masâng lugar: CALADIUM.

12.20 TANDANG PANANONG. Pangkalahatang gamit ng tandang pananong ang pagpapahayag ng tanong, usisa, o alinlangan (sa datos na nakalap).

Saan ka tutungo?
 Sigurado ka na ba sa iyong desisyon?
 Si Mother Ignacia (1663? –1748) ay tunay na mapagkalinga.

12.21 Relasyon sa Ibang Bantas. Katulad sa kaso ng tuldok sa **12.5**, may mga pagkakataón ding nakapaloob sa panipi, panaklong, o panaklâw ang pangungusap na ginagamitan ng pananong.

Taliwas sa tuntunin sa tuldok, nananatili ang tandang pananong sa isang siniping pahayag.

Hindi na siyá nagpaligoy-ligoy pa at nag-usisa, “Saan nanggáling ang perang ipinambayad sa pagpapaospital ni Ama?”
 “Kailan ba natin matatamasa ang hustisya?” tanong ni Mang Tino sa kaniyang mga kasama.
 “Paano niya maitatangi ang paratang sa kaniya?” pag-aalala ni Jose.

Gayundin sa mga tanong na nakapaloob sa panaklong at panaklâw.

Napayuko na lámang siyá dahil sa narinig. (Ano pa ba ang kanilang magagawa para maisalba ang kapatid?)
 “Walâ na ngang ibang dahilan,” pagtatapos ni Renato sa usapan. [Gaano siyá kasigurado?]

12.22 Mga Tuwiran at Di-tuwirang Tanong. Ginagamit din ang pananong sa mga tuwirang tanong na matatagpuan sa pangungusap.

Káya ko kayâ ito? usisa niya sa sarili.
 Makatakas kayâ ang mga kasáma? tanong sa kaniya ng kaibigan.
 Bakit di siya takót? pagtataká ng batâ sa kaniyang kalaro.

Ngunit hindi nilalagyan ng pananong kung ito ay di-tuwirang tanong.

Inusisa niya ang sarili kung káya niya ito.
 Itinanong sa kaniya ng kaibigan kung makatatakas kayâ ang kanilang mga kasáma.
 Nagtataka ang batâ kung bakit hindi takót ang kaniyang kalaro.

12.23 TANDANG PADAMDAM. Ginagamit ang tandang padamdâ sa mga pahayag na dulot ng bugso ng damdamin, sigaw, o pahayag na mapang-uyam.

Aray! Nasugatan ako!
 Kay laki ng ipinayat mo!
 Magsitigil kayo!
 Tunay siyáng mapag-aruga. Aba’y paglakarin ba naman ang
 matanda sa init ng araw!

12.24 Relasyon sa Ibang Bantas. Katulad sa kaso ng tandang pananong, nananatili ang tandang padamdang sa mga pahayag na nakapaloob sa panipi, panaklong, at panaklaw.

“Hindi ko na káya!” naibulalas niya nang makita ng ina.
 Tinatáyang limampung bangkay ang natagpuan sa nahulog na
 bus. (At patuloy pang nadaragdagan ang bílang!)
 “Tamà bang siyá ang paboran niya?” pagtatampo ni Melie sa
 ama.

12.25 Iwasan ang Doble o higit pang Padamdang. Sa pormal na sulatín, hindi gumagamit ng higit pa sa isang padamdang sa mga pahayag o pangungusap. Kailangan ang disiplinang ito para magpahayag sa pinakamaikli ngunit pinakamalinaw na paraan.

Ngunit sa mga islogan, karaniwang dinadamihan ang padamdang upang ipahiwatig ang marubdob na saloobin.

Welga! Welga!! Welga!!!
 Doble-dobleng sarap!!!

12.26 TULDOK-KUWIT. Ginagamit ang **tuldók-kuwít** o **semikolon** (*semicolon*) tuwing paghihiwalayin ang mga sugnay na nakapag-iisa na waláng pang-ugnay. Bagaman maaaring gawing magkahiwalay na pangungusap ang mga sugnay na nakapag-iisa sa pamamagitan ng paggamit ng tuldok, mas naipakikita ang mas malapit na relasyon ng mga sugnay sa isa’t isa kapag pinagsáma ang mga ito sa tambalang pangungusap at ginamitan ng tuldok-kuwit.

Napakalaking tulong sa kabuhayan ang padaláng salapi ng mga
 OFW; ngunit higit na tatatag ang kabuhayan kung
 magkakaroon ng sariling industriya ang mga tao.
 Bagaman napakahusay magsalita ni Martin at maraming idea,
 hindi siya mahilig magbasá; sinasabi niyang ang mga
 pagkatutong ibinabahagi ay mulá sa kaniyang karanasan.

12.27 Sa mga Komplikadong Serye sa Pangungusap. Ginagamit din ang tuldok-kuwit sa isang serye na lubhang komplikado at kinapapalooban ng maraming bantas.

Sa kaniyang sanaysay ay binanggit ni Almario ang mga
 dahilan ng kaniyang pagsusulong ng Filipinas: (1) ang

Filipinas ang ibininyag ng Espanyol na si Villalobos at nag-isa sa buong kapuluan, na siyá ring pangalang ginamit ng mga rebolusyonaryo hanggang sa proklamasyon ng kalayaan ng bansa noong 1898; (2) may baluktot sa magkaibang pagpapangalan sa bansa (Pilipinas) at sa wika (Filipino); at (3) ang Filipinas ay makapagpapagaan sa pagtuturo ng wika, pagtukoy sa mamamayan, at sa bansa.

Noong 2008, naitalâ sa Rehiyon IV-A ang pinakamaraming bilang ng mga namatay sa panganganak sa 232; sumunod ang Rehiyon VII, 181; NCR, 176; at Rehiyon III, 166.

12.28 Bago ang mga Pang-abay. Naglalagay ng tuldok-kuwit bago ang mga pang-abay na katulad ng *samakatwid*, *bagkus*, *gayon*, at *sa halip* kapag pinag-uugnay nitó ang dalawang sugnay na nakapag-iisa.

Hindi malinaw para sa mga bagong mag-aaral ang alituntunin sa wastong pananamit; samakatwid, kailangang ipaliwanag nang mabuti ng mga guro sa kanilang klase ang tungkol dito. Nais ni Karen na bumili ng sarili niyang kotse; sa gayon, sinimulan niya ngayong mag-ipon. Kailangan mong turuang makipagkapuwa ang kapatid mo; sa halip na ipagtatanggol mo pa sa mga nabubuwisit na kamag-aral.

12.29 Sa paghihiwalay ng mga Detalye. Gumagamit ng tuldok-kuwit upang paghiwalayin ang mga reperensiya kapag ang isa o higit pa sa mga reperensiya ay may ibang bantas panloob.

Hen. 2:3–6; 3:15, 17; 6:5, 14
Sebastian, p. 12; Panganiban, p. 3
San Juan p. 37–40; de Leon p. 93

12.30 Relasyon sa ibang Bantas. Laging isinusulat sa labas ng panipi o panaklong ang tuldok-kuwit. Kapag ang isang sipi ay nagtatapos sa isang tuldok-kuwit, inaalís ang tuldok-kuwit.

Nakakikiliti ng imahinasyon ang kuwentong “Unang Baboy sa Langit”; nakakukurot naman sa puso ang “Tuwing Sabado.” Hindi akalain ni Norma na mapapagod siyá nang husto (mali siyá ng pagtantiya sa distansiya); ngunit ayos lang para sa kaniya dahil natunaw ang kaniyang mga taba.

12.31 TUTULDOK. Ipinakilála ng **tutuldók** (*colon*) ang listahan ng mga parirala, o pangungusap.

Hindi makapili si Leo ng kasáma: si Piolo, si Dingdong, o si Derek?

Marami akong kailangang baguhin sa aking sarili: estilo ng pananamit, estilo ng buhok, at estilo ng pamumuhay.

Maraming maaaring mangyari kung mahúli kang nangongopya:

- (1) Dalawang oras kang magwawalis ng kalsada;
- (2) Magsusulat ka ng limanaang kopya ng “Hindi na ako mangongopya”; at
- (3) Sanlinggo kang masususpende.

12.32 Sa Pagsipi. Ginagamit din ang tutuldok bago ang pagsipi ng mga pahayag, o upang ipakilála ang mga pahayag.

Sa mga kataga ni Aling Sepa nagtatapos ang dula: “My parents ruined my life. Yours will not be ruined. I shall not let your father do it...” (Sinira ng aking mga ama ang aking buhay. Ang sa iyo’y hindi. Hindi ko hahayaang gawin iyon ng iyong ama....)

Maaari din ang ganitong pagsipi gamit ang tutuldok:

Kabaligtaran nitó, ang teksto ni Abriol tungkol sa búhay ni Santa Rita ay waring umiiwas sa pagbanggit ng pambubugbog:

Sa loob ng labingwalong taóng pagsasama nilá ay hapis at dalita ang tiniis niya sa kaniyang asawa. Subalit sa kaniyang walang humpay na dalangin at pagpapakasakit ay nagbalik-loob din ang lalaki bago ito napatay ng mga kaaway.

12.33 Sa Paglilista. Sa paglilista, kadalasang sinusundan ng tutuldok ang mga salitang *halimbawa*, at *gaya ng sumusunod*.

Maraming maaaring maipanregalo ngayong Pasko na kakasiya sa badyet, halimbawa:

1. mga panyong beynte piso ang presyo
2. wallet
3. libro sa yoga

Ang tungkulin ng bagong sangay na Sangay ng Literatura at Araling Kultural ay gaya ng sumusunod:

1. pangangalap, pagrerepaso, at pag-aaral sa mga literatura at kulturang nasusulat sa Filipino at iba pang wika sa rehiyon, bukod sa mga nasusulat sa Ingles at iba pang internasyonal na wika;
2. pagbuo ng aklat, tsapbuk, teksbuk, at antolohiya ukol sa mga araling pangkultura kada taon; at
3. paghikayat sa mga Sentro ng Wika at Kultura na mag-ambag sa mga pananaliksik pangwika at pangkultura.

12.34 Sa Oras at sa Kabanata ng Bibliya. Ginagamit ang tutuldok sa pagsulat ng oras at ng kabanata sa Bibliya.

Juan 3:16
Kawikaan 7:18
7:30 nu
5:00 nh
8:15 ng

12.35 Sa Sanggunian. Sa pagsulat ng sanggunian, ginagamit ang tutuldok sa pagitan ng pook na pinaglathalaan at ng pangalan ng naglathala ng aklat.

Almario, Virgilio S. *Filipino ng mga Filipino*. Lungsod Pasig: Anvil, 2009.
Barrantes, Vicente. *El Teatro Tagalo*. Madrid: 1889.
Eugenio, Damiana L. *Awit and Corrido: Philippine Metrical Romances*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1987.
Serrano Laktaw, Pedro. *Diccionario Tagalog-Hispano*. Maynila: 1914.

Ginagamit din ang tutuldok upang ihiwalay ang bilang ng tomo sa bilang ng pahina sa isang entri sa sanggunian.

Philippine Journal of Linguistics 3:15–33
Pandiwa I: 21–25

Sa uri ng sanggunian na nása loob ng teksto, ginagamit ang tutuldok upang ihiwalay ang taón sa páhina ng aklat/sanggunian.

Ang tagpo ay mula sa salin ni Virgilio S. Almario (1998: 253–254) sa *Noli Me Tangere* ni Jose Rizal. Katawa-tawang kalunos-

lunos ang karakter ni Donya Consolacion na nagsala-salabid ang dila sa pagbigkas ng pangalan ng “p-bayan”: Felifenas, Felipenas, Filipinas, Fele...File...gayong wala ni isa sa tinuran ang tama.

12.36 Sa mga Bahagi ng Liham. Sa korespondensiya, ginagamitan ng tutuldok ang bating panimula, paglalakip, tawag-pansin, paksa, at notasyon ng binigyang-sipi sa mga opisyal o pormal na liham.

Mahal na Senador Legarda:

Kalakip: Borador ng Memorandum
Programa para sa seminar

Tawag-pansin: Francisco Bulalacao, EPS MAPEH
Nora Laguda, EPS Filipino

PAKSA: Pagbuo ng Komite sa Pagrepaso at Pagsubaybay sa Proyekto

Binigyang-sipi:
Sandor B. Abad, SEN
Julio A. Ramos, SPP
Dr. Sheilee B. Vega, SSG

12.37 Treyser. Sa korespondensiya pa rin, tinatawag na **treyser** (*tracer*) ang mga inisyals na kumakatawan sa mga tao o opisnang pinagdaanan ng isang inihandang dokumento. Gumagamit ng tutuldok pagkatapos ng mga inisyals ng táong kasangkot sa transaksyong ito. Nása malaking titik ang nagpahanda ng liham samantalang nása maliliit na titik ang nag-enkowd nitó. Pagkatapos ng mga inisyals, inilalagay din ang petsa na nasusulat sa bílang.

RTA:wml/01082014
PGD:sba/03212014
LEF:jic/02112014

May mga pagkakataóng ang inutusang maghanda ng liham ay iniutos din sa isa pang tao ang pag-eenkowd. Parehong malalaking titik ang inisyals ng mga nag-utos samantalang maliit ang para sa nag-enkowd. Kapag ganito ang naganap, ang naunang halimbawa ay magiging:

VSA:RTA:wml/01082014
RTA:JIC:pjt/02172014
LEF:JSR:eef/03252014

12.38 Iskrip. Karaniwang ginagamit sa pagsulat ng iskrip sa dulang pantanghalan, pambrodkast, at pampelikula, ang tutuldok pagkatapos ng pangalan ng tauhang magsasalita.

MENANGGUE: Ang kulasisi bagang bigay mó?
 TOMING: At alin pa kundí itó.
 MENANGGUE: Di kulasisi't k'wago
 ó sabukot ang tingin ko.

12.39 PANIPI. Sa pangkalahatan, ginagamit ang panipi sa pagsipi o tuwirang pagpapasok sa isang pangungusap ng isa o mahigit na pahayag o pangungusap mula sa ibang nagsasalita o sanggunian. Halimbawa: Ipinahayag niya sa madla na “Ang balakid sa aking daan ay ipatatanggal ko.” o kayâ: “Ang balakid sa aking daan ay ipatatanggal ko,” pahayag niya.

Puntahan ang **seksiyong 16** para sa higit na detalyadong pagtalakay sa mga uri at gamit ng panipi.

12.40 GITLING. Ang **gitling** (*hyphen*) ay tanda upang paghiwalayin ang mga inuulit na salita o mga inuulit na pantig sa salita. Ginagamit din ito upang ihiwalay sa panlapi ang mga hiram na salitang nása orihinal na baybay at ang mga pangngalang pantangi.

ano-ano
 karapat-dapat
 hali-halili
 pare-pareho
 mag-shake
 nag-makeup
 naka-Gucci
 kontra-Marxismo

Para sa mas detalyadong pagtalakay sa naturang mga gamit ng gitling, tingnan ang **seksiyong 11**.

12.41 Paghihiwalay ng Numero. Ang gitling din ang ginagamit sa paghihiwalay ng mga pangkat ng numero sa telepono, ISBN, ID, at kauri.

236-7982 (numero ng telepono)
 978-971-9901-78-2 (numero ng ISBN)
 2006-75693 (numero ng ID)
 449-179-631-000 (numero ng TIN)

12.42 Pagbabaybay. Ginagamit ang gitling sa pagbabaybay ng mga titik ng salita.

Ang Filipinas ay ibinabaybay na F-i-l-i-p-i-n-a-s o kayâ
 naman ay /kapital ef-ay-el-ay-pi-ay-en-ey-es/
 Ang Bukal Manleluag ay ibinabaybay na B-u-k-a-l M-a-n-l-e-
 l-u-a-g o kayâ naman ay /kapital bi-yu-key-ey-el kapital
 em-ey-en-el-yu-ey-dyi/
 Ang Cabo Engaño ay ibinabaybay na C-a-b-o E-n-g-a-ñ-o o
 kayâ naman ay /kapital si-ey-bi-o kapital i-en-dyi-ey-
 enye-o/

12.43 Pananda ng Panlapi. Gitling ang pananda upang maláman kung ang panlapi ay unlapi, gitlapi, o hulapi.

nag- (<i>unlapi</i>)	nag basa
-in- (<i>gitlapi</i>)	gin awa
-han (<i>hulapi</i>)	unahan
mag-+SU+ -an (<i>unlapi at hulapi</i>)	magsulatan

12.44 Senyas ng Naputol na Salita. Ginagamit ang gitling bílang senyas na naputol ang isang salita sa dulo ng isang linya at nása susunod na linya ang karugtong. Mahalaga na wasto ang pagpapantig sa naging pagputol sa salita sa dulo ng linya.

Mainam ang sagot ng estudyante. Ngunit kailangang ipaliwag ang ibig niyang sabihin sa pagbanggit sa mga Negrito bílang mga ninuno natin. Nangangahulugan ba na lahat ng mga Filipino sa kasalukuyan ay may dugo ng Negrito? O na- is lámang niyang idiin na mga Negrito ang unang nanirahan sa ating mga isla?

12.45 GATLANG EN. May dalawang uri ng **gatlang** (*dash*): ang gatlang en at gatlang em. Noong walá pang computer, karaniwang ginagamit ang gitling sa gamit na para sa gatlang en. Ngunit ang gatlang en ay iba sa gitling at may mga tiyak na gamit. Ginagamit ang **gatlang en** upang katawanin sa simbolo ang salitang “hanggang.” Madalas itong ginagamit upang ipakita ang sinaklaw na ng oras, petsa, o datos pansanggunian.

1971–1986 (petsa)
 9:00–11:00 (oras)
 Taón II–IV (mga tomo ng jornal)
 78–89 (mga pahina ng aklat)

Ginagamit din ang gatlang en sa mga panahong nagpapatuloy o hindi alam ang karugtong, gaya sa mga petsa ng kapanganakan at kamatayan (at walang impormasyon hinggil sa kamatayan).

10 Enero 1700– (hindi tiyak ang kamatayan)
 Enero 1990– (hanggang ngayon)
 9 Marso 1944–(hanggang ngayon)
 14 Agosto 1991–(hanggang ngayon)

12.46 GATLANG EM. Samantalang ang primaryang gamit ng gatlang en ay upang kumatawan sa sagisag na “hanggang,” ang **gatlang em** naman ay ginagamit upang magsaad ng pansamantalang pagtigil—sa pagbása o sa daloy ng idea—at sa pagdidiin sa paliwanag.

Huwag mong masamain ngunit—
 Patawad sa aming inasal da—
 Hindi ko alam kung magagawa—ngunit ako’y umaasa—
 na mapagbigyan ang ating hiling.
 Walang magagawa ang karamihan—kahit magplano
 silá nang masamá—sapagkat makikita ng mga tao ang
 kabutihan ng planong ito.

12.47 Sa Pagsulat ng Diyalogo. May mga publikasyon ding ginagamit ang gatlang em sa pagsulat ng mga siniping teksto (kadalasan ay diyalogo).

—Sigurado ba siyáng hindi na siyá magpapahinga?
 —Opo. Nabanggit niyang marami pa siyáng tatapusin sa opisina.

12.48 Gatlang 3 em sa Sanggunian. Bukod sa gatlang em, mayroon pang gatlang 3 em o tatlong gatlang em na sunod-sunod. Ginagamit ang gatlang 3 em sa listahan ng mga sanggunian o talasanggunian at may lahok na kasunod ng sangguniang mula sa iisang awtor.

Almario, Virgilio S. *Ang Pag-ibig sa Bayan ni Andres Bonifacio*. Maynila: UST Publishing House, 2012.
 ———. *Pag-unawa sa ating Pagtula*. Maynila: Anvil Publishing Inc., 2006.

12.49 PANAKLONG. Ginagamit ang **panaklong** o **parenthesis** (*parenthesis*) upang ibukod sa iba pang bahagi ng pangungusap o talata ang isang idea, salita, pahayag, o pangungusap.

Sapagkat marami nang hinahamak sa lipunan (lalò’t hindi maláy ang karamihan), kailangan pa ng maraming intelektuwal na tutulong sa kawawang bayan.

Ang buong paraan ng pagdaragdag sa kulang at bútas sa kasaysayan (ang tinatawag ng ibang kritiko na “mga puwang ng katahimikan”) ay isang lehitimo at ordinaryong gawaing malikhain, at lalò na’y maaasahan mula sa hanay ng mga imbentor na Romansero.

12.50 Para sa Paglilinaw. Ginagamit ang panaklong para sa tamang pagbigkas ng hiram na salita na ginamit sa orihinal nitóng anyo at para linawin ang orihinal na salita ng isang ginamit na salin o reispeling.

zeitgeist (tsít•gist)
May karbohaydreyt (*carbohydrate*) sa lupa
Ang gahúm (*hegemony*) sa lipunan

12.51 Sa Sanggunian. Sa sanggunian, ginagamit ang panaklong para sa pagtukoy ng awtor, páhiná, at taón sa mga tekstong ginagamit.

Sa Noceda at Sanlucar (1754), may ikalawang lahok ang “tocso” at may kahulugang “examinar preguntado” at may sinonimong “tanong.”
May kasaysayan (Constantino, 88–93) na lubhang makadayuhan ang pananaw.

12.52 KUDLÍT. Ginagamit ang **kudlít** tuwing mayroong tinatanggal o ibinabawas na titik sa isang salita o numero.

“Naiinggit ako ’ka ko sa iba,” sabi ni Al. “Sa ’yo halimbawa.”
’Pinasundo na n’ya ang doktor.

12.53 Hindi Dapat Pagdikitin. May mga salita sa Filipino na sapagkat nakasanayang banggitin nang magkasunod ay inaakalang iisang salita lámang. Naisusulat halimbawa ang ilan nang ganito:

Ano bayan!
Sabagay, hindi ka nakikinig.
Ikaw batong nása larawan?
Ano kamo?
Naron na ang kukuha ng retrato.
Anong sabi mo?

Malaking di-pagkakaunawaan ang maidudulot ng ganitong kawalang-disiplina sa pagsulat. Aakalaing “bayan” ang nais sabihin sa unang halimbawa, nakaimbento ng salitang “sabagay” sa Filipino sa ikalawa, “bato” ang nais sabihin sa ikatlo, mapagkakamalang panghalip na Sinaunang Tagalog ang “kamo,” bagong salitang Filipino ang “naron,” at

ipalalagay na may kakabit na pang-ukol ang “ano” sa “anong”. Kontraksiyon ang lahat ng halimbawa at nangangailangan ng kudlit maliban sa ikalawa. Samantala, bukod sa kudlit, kailangan ding paghiwalayin ang mga salita sa una, ikatlo, at ikaapat na halimbawa. Mungkahing isulat ang mga ito sa sumusunod na paraan:

Ano **ba** 'yan!
Sa bagay, hindi ka nakikinig.
 Ikaw **ba** 'tong nása larawan?
 Ano '**ka mo**?
Nar'on na ang kukuha ng retrato.
Ano'ng sabi mo?

Para sa paggamit ng kudlit sa kontraksiyon ng “na” at “ang,” tingnan ang **9.2**.

Dapat ding pagtuunan ng pansin ang wastong anyo ng kudlít. Ayon sa *The Chicago Manual of Style* ika-16 edisyon, ang kudlít ay ang *right single quotation mark* ('). Akala ng karamihan ay ang “default undirectional mark” (U+0027) ang kudlít. Napagkakamalan ding kudlít ang *left single quotation mark* (‘) lalò na kung direktang ipinipindot ang isahang panipi na makikita sa keyboard. Dalawang beses na pindutin ang simbolo ng kudlit sa keyboard upang lumitaw sa itinitipa ang wastong anyo ng kudlít.

12.54 PANAKLÁW. Ang **panakláv** (*bracket*) ay ginagamit tuwing mayroong idinadagdag o binabago sa siniping orihinal na teksto ang editor o sinuman sa pangkat pang-editing maliban sa manunulat nitó. Magandang halimbawa ang muling paglilimbag ng mga akda ng Katipunan sa *Panitikan ng Rebolusyon*(g 1896) ni Virgilio S. Almario:

. . . Sapagkat waring pagsipi kay Balagtas ang huling dalawang saknong na panawagan sa Diyos, inisip kong hanapin ang nawawalang taludtod sa *Florante at Laura*. Hindi ako nagtagumpay sa naturang saliksik. Ngunit kung kukunin ang pamagat ng tula ay maaari itong ipasok sa patlang ng nawalang taludtod kasáma ang dagdag pang anim na pantig. Halimbawa'y sa ganitong paraan:

Kupkupin mo nama't ituro ang landas
 ng katahimikan at magandang palad,
 [sa pakikibaka'y tapunan ng lingap]
 kaluluwa namin nang di mapahamak.

12.55 Sa Agham at Matematika. Ginagamit din sa Matematika ang panakláv, partikular sa Alhebra (*set* at *subset* na mga bílang).

$$5 + 6 [8 + (9 \times 13)] = 755$$

$$[4 + 9 (3)] 5 = 155$$

12.56 PAHILÍG. Ang tinatawag na *slash (/)* at iminungkahing isalin sa **pahilíg** (mabilis ang bigkas) ay ginagamit para sa pagpapakita ng alternatibong elemento o ng pagpipilian. Kinakatawan din nitó ang pangatnig na “o.”

babae/lalaki
at/o
doktor/a
abogado/a

Ginagamit din ang pahilíg sa mga parirala.

Kailangang ipakilala ang huwaran/ituro ang pinagbuhatan ng isang susing salita.

Hindi nila lubos maisip ang pagpapabaya ng mga kasáma/pang-aabuso ng mga pinunò katulad ng naririnig nila sa iba.

Panatag si Mariano na papayag ang kaniyang asawa na silá ay magbakasyon sa isla/pumasyal sa panganay sa Amerika.

12.57 Saklaw ng Panahon. Sa halip na gatlang en, ginagamit din ang pahilíg sa mga petsa upang maipahiwatig ang saklaw ng panahong tinutukoy.

Nagpainit sa ulo ng mga tao ang balitang pagtaas ng singil sa koryente sa 2014/2015.

Nag-anunsiyo ang mga kompanya ng langis na magbababâ silá ng presyo ng petrolyo sa 25/26 ng Marso.

Sa pagitan ng 25/26 ang gagawing ulat ni Mateo kung kayâ pinaghahandaan niya ito nang mabuti.

12.58 Pagsulat ng Petsa. May anyo din ng pagsulat ng petsa (numeral) na ginagamitan ng pahilíg ngunit hindi iminumungkahing gamitin ang anyong ito sa pormal na pagsulat.

3/9/1944
9/11 bombing
11/8/2013
3/29/2014
7/23/2014

Sa treyser, katulad ng halimbawa sa **12.37**, ginagamit ang pahilig bilang indikasyon na petsa ang kasunod ng inisyals ng nag-enkodd.

VSA:RTA:wml/01082014

12.59 Representasyon ng kada at bawat. Kinakatawan din ng pahilig ang panghalip na “per,” “kada,” o “bawat.” Ngunit muli, sa pormal na pagsulat ay hindi iminumungkahi ang paggamit nitô.

Php0.45/kWh

Php75.00/kopya

Php120/piraso

Php38/dosena

90 tao/km² (kilometro kuwadrado)

12.60 Sa Agham at Matematika. Mas madalas na makikita ang gamit ng pahilig sa Agham at Matematika.

1 c = 299,792,458 m/s

1 J = 1 kg m²/s²

G = 6.67 x 10⁻¹¹ N (m/kg²)

12.61 Sa Pagsipi ng Tula. Ginagamit ang pahilig sa pagpapakita ng hatì ng mga taludtod sa mga sinisiping tula.

... Ang una’y maaaring kipilin na parang bugtong hinggil sa isang maasim na bungangkahoy: “masarap sa labas/masaklap pagkagat.” Ang pangungusap mismo’y may panloob na sintunugan at maaaring basahing patula: “Tayo’y huag/mainaman sa balat/pagka’t/ di kinakain at/karaniwang magkalaman ng masaklap.”

Gumagamit ng dalawang **magkasunod na pahilig** (//) upang markahan ang katapusan ng una at ang simula ng ikalawa sa magkasunod na dalawang saknong na ginamit sa pagsipi.

Kahit ang payo ni Balagtas laban sa “laki sa layaw” ay may kalakip na dahilang praktikal, gaya sa pagsasabing “at sa katuwaa’y kapag namihasa/kung lumaki’y walang hihinting ginhawa.// Sapagkat ang mundo’y bayan ng hinagpis,/ nama-maya’y sukat tibayan ang dibdib....” Paano nga naman maaaring mabuhay sa isang mundong maligalig ang isang tao na hindi marunong dumanas ng hirap?

12.62 Sa URL ng Website. Sa internet URL, ginagamit din ang pahilig.

<http://www.kwf.gov.ph/mga-sangay/>
<http://www.kwf.gov.ph/salin-na-2014-bukas-na-sa-mga-lahok/>
<http://www.unicode.org/standard/standard.html>
<http://www.unicode.org/reports/tr44/>

12.63 ELIPSIS. Ang **elípsis** (*ellipsis*) ay kinatawan ng mga nakaltas na salita, parirala, linya, o pahayag sa isang sinisiping teksto nang hindi nagbabago o nawawala ang kahulugan nitó. Kinakatawan ito ng tatlong tuldok na may patlang bago at pagkaraan ng bawat isa (. . .), at maaaring pangunahan o sundan ng ibang bantas. Halimbawa, ang mga pahayag na ito:

Personal ang aking pagsasalin, noon pa at hanggang ngayon,
 sa dahilan at sa proseso. Anuman ang sabihin ng iba, kung
 gusto ko ang isang akda, kanino mang akda, isinasalin ko, at
 sa paraang gusto ko.

ay maaaring paikliin sa ganitong paraan at ipakatawan sa mga elipsis ang kinaltas na mga bahagi ng pangungusap:

Personal ang aking pagsasalin . . . sa dahilan at proseso.
 Anuman ang sabihin ng iba, kung gusto ko ang isang akda . . .
 isinasalin ko, at sa paraang gusto ko.

Gayunman, kailangang tiyakin ng sumisipi na hindi nalalayô sa orihinal ang kahulugan ng sinipi.

12.64 Apat na Tuldok. Naglalagay ng tuldok bago ang elipsis upang ipahiwatig na tinanggal ang hulíng bahagi ng pangungusap. Sa biglang malas, tila ito apat na tuldok. Ngunit ang unang tuldok sa ganitong elipsis ay nakadikit sa sinundang salita upang ipahiwatig na ang dulo ng pangungusap ang pinutol.

Personal ang aking pagsasalin. . . . Anuman ang sabihin ng
 iba, kung gusto ko ang isang akda . . . isinasalin ko, at sa
 paraang gusto ko.

Nagkakaroon din ng apat na tuldok sa kaso ng tinanggal na unang bahagi ng pangungusap. Ngunit nakadikit ang ikaapat na tuldok sa kasunod na salita, na kailangang simulan sa malaking titik kung isang pangungusap ang sumusunod sa elipsis. Maaari ding lagyan ng panaklaw ang isinamalaking titik upang ipahiwatig na maliit na titik ito sa orihinal na pangungusap.

Personal ang aking pagsasalin . . . sa dahilan at proseso. . . .
 [K]ung gusto ko ang isang akda . . . isinasalin ko, at sa paraang
 gusto ko.

12.65 Sa Pagsipi ng Tula. Sa pagsipi ng mga linya ng tula, hindi maiiwasang ibawas dito ang mga hindi kailangang teksto. Sa pagkakataón ng ganito, maglagay ng serye ng mga tuldok (at espasyo) na kapantay ng huling linyang sinipi.

Opkors, Nakakain ang F (sipi)

ni Richard Gappi

Ito ang food tulad ng french fries at fruit juice
sa mga fastfood chain na nag-ooffer din ng fish fillet at fettucine.
Ito ang fagfagto sa Igorot na ritwal ng kalalakihan sa Bontoc
bilang pasasalamat sa masaganang ani ng kamote,
.....

Ito ang fabanga ng mga Tiruray na 'uri ng anting-
anting na itinatali sa baywang upang palakasin ang
pag-iisip. Ito ang factory sa Ingles para sa pabrika.
Ito ang fair na pook bentahan ng iba't ibang bilihin.
Ito ang faith para sa buong tiwala at pananalig at relihiyon,
sa faith-healer o sa fakang na para sa mga Tiruray
ay ang anting-anting na inilalagay sa lupa
upang malaman o makilala ang magnanakaw.

12.66 Mahigit Isang Bantas. Malimit maganap ang magkasunod na dalawang bantas sa kaso ng panipi, gatlang em, panaklong, at panaklaw kasáma ng mga tuldok, kuwit, tuldok-kuwit, tutuldok, tandang pananong, o tandang padamdam. Natalakay na ang maraming ganitong kaso sa nakaraang mga tuntunin. Pangwakas na tagubilin: Isa lámang ang tuldok na kailangan para magwakas ang isang pangungusap. Kung may pahayag na may tuldok at sinundan ng kuwit, kapuwa isulat ang tuldok at ang kuwit.

Lilibot si RR sa U.S., Brit., at Ita.

Lagyan mo ng *ibid.*, pagkatapos, mga páhinang ginamit ang talababang ito.

12.67 Isang Font sa mga Bantas. Lahat ng bantas ay kailangang gamitan ng isang font—romano o italiko—na katulad ng nakapaligid na teksto, maliban sa bantas na kasáma ng pamagat o ng isang pahayag na padamdam na naiiba ang font.

12.68 YUNIKOWD NG BANTAS. Ang **Yunikowd** (*Unicode*) ang unibersal na sistema ng pagsasakodigo para sa bawat karakter na matatagpuan sa computer. Ito ang estandarisadong identidad na numeriko (*numeric identity*) ng bawat titik, simbolo, at bantas na ginagamit sa computer o word processor. Makatutulong ang pagtukoy sa yunikowd ng mga bantas upang mas mapadali ang pagiging estandarisado ng mga anyo at porma ng mga bantas na ginagamit.

BANTAS	SIMBOLO	UNICODE NUMBER	Shortcut Key
tuldok	.	U+002E	(nása keyboard)
gituldok	•	U+00B7	Alt+0183
kuwit	,	U+002C	(nása keyboard)
pananong	?	U+003F	Shift+(pahilig)
padamdám	!	U+0021	Shift+1
tuldok-kuwit	;	U+003B	(nása keyboard)
tutuldok	:	U+003A	Shift+(tuldok-kuwit)
paniping isahan (<i>single quotation mark</i>)	"	U+2018 (left single quotation mark); U+2019 (right single quotation mark)	left single quotation mark (nása keyboard); right single quotation mark (Ctrl+double click `)
paniping dalawahan (<i>double quotation mark</i>)	“ ”	U+201C (left double quotation mark); U+201D (right double quotation mark)	Shift+(‘) (left double quotation mark) Shift+(double click `) (right double quotation mark)
gitling	-	U+002D	(nása keyboard)
gatlang en	–	U+2013	Alt+0150
gatlang em	—	U+2014	Alt+0151
panaklong	()	U+0028 (left parenthesis) U+0029 (right parenthesis)	Shift+9 (left parenthesis) Shift+0 (right parenthesis)
kudlít	’	U+2019 (kapareho ng right single quotation mark)	Ctrl+(double click `)
panaklaw	[]	U+005B (Left square bracket) U+005D (Right square bracket)	(nása keyboard)
pahilig	/	U+002F	(nása keyboard)
elipsis	...	U+2026	Alt+Ctrl+(tuldok)

13 MGA BÍLANG

Pinakamalaking suliranin sa pagbilang ang kung kailan ito isusulat sa numeral o kung kailan isusulat na pabaybay. Sa kásong ito, higit na mahalaga ang konsistensi kaysa pagpapagaan sa pagbása. Higit na nakahilig sa pagsulat sa numeral ang mga sulating siyentipiko at teknikal. Subalit hindi pa rin napapalitan ang ilang tradisyonal na pagsulat ng bilang sa paraang pabaybay sa mga akdang pampanitikan. Narito ang ilang pangkalahatang patnubay batay sa mga praktika ng mga pangunahing lathalaan.

13.1 Numeral vs. Pabaybay. Ang pangkalahatang tuntúnin, sa mga hindi teknikal na gamit, binabaybay ang bilang mula zero hanggang sandaan.

Bumili si Rolly ng limang pirasong papel.
May bagong lipat na walumpu't siyam na estudyante mula
Leyte.
Nagpagawa ang punong-guro ng limampu't limang silya.
May proyekto ang pamahalaan na dalawampung gusali para
sa mga publikong paaralan.

13.2 Alternatibong Tuntúnin. Para sa mga publikasyon, kasáma na ang mga sulating siyentipiko at pamperyodismo, sundin ang sumusunod na simpleng tuntúnin: Baybayin ang isang dihitong bilang at isulat naman sa numeral ang mula sampu pataas. Ito ang ginagamit ng mga periyodiko at iminumungkahing mas praktikal na gamitin.

Nagtalaga ng tatlong reporter ang diyaryo para sa pista ng
Quiapo.
May 10 bangkay pang hindi nakukuha mula sa lumubog na
barko.
Nakatak dang ipalimbag ang 55 aklát ng aming tanggapan.

13.3 Malaking Bilang at Halaga. Kapag ang bilang ay sinusundan ng binaybay ding “daan,” “libo,” at “daang libo” (maliban sa sulating pang-agham) baybayin ang bilang, eksakto man itó ó pagtantiya lámang.

Nakapulot siyá ng sandaang piso sa daan.
Siningil niyá si Zenny ng walong daang libong pisong utang
nitó.
Nása limampu't isang libong katao ang inaasahang walang
trabaho sa aming lalawigan.

Binabaybay ang numero na sinusundan ng “milyon,” “bilyon,” at mas malaki pa kung eksakto at isinusulat sa numeral ang malalaking bílang na hindi eksakto o may daming praktisyonal (sundin ang alternatibong tuntunin).

Isang milyong botante ang kailangan niyáng suyuin para
iboto siyá.
Ang walong milyong mamamayan ay umaasa sa mga pangako
ng pamahalaan.
May 210 bilyong piso siyang deposito sa bangko.
Tinatóyang 12.5 milyon ang mamamayang waláng trabaho.

Sa malalaking halaga ng salapi, karaniwang isinusulat sa numeral ang halaga.

Pumirma ng walong taóng kontrata sa ABS-CBN si Kris
Aquino sa halagang 12 milyong piso.
Nanalo si Jomar sa lotto ng 63 milyong piso.
Karaniwan sa mga *foreclosed* na bahay sa Urdaneta Village
ay mahigit 20 milyong piso.

Sa kasong pampinansiya, isinusulat sa numeral ang halaga at tinutumbasan ang libo ng letrang K.

Ibinebenta ng SMDC ang bawat condo unit sa halagang
Php375K.

13.4 Pangungusap na Nagsisimula sa Numero. Baybayín ang numero kung itó ay simula ng pangungusap, kulang man ó mahigit sandaan, gayundin kung nagsisimula itó sa taón. Ang higit na mainam, iwasang magsimula ng pangungusap sa bílang. Halimbawa, ang pangungusap na “13 pasahero ang namatay sa aksidente” ay iminumungkahing baguhin sa sumusunod na paraan:

May 13 pasaherong namatay sa aksidente.
Ayon sa balita, 13 ang namatay sa aksidente.
Namatay sa aksidente ang 13 pasahero.

Kung ang pangungusap ay nagsisimula sa numeral at sinusundan ng ibá pang numero, baybayín lámang ang una.

Sa sandaang nagsipagtapos, 51 ang kumuha ng kursong
edukasyon.
Sampu ang inahin ko, 12 ang tandang, at 34 ang dumalaga.

13.5 Mga Ordinal. Baybayín nang buo kapag hindi ginamitan ng gitling pagkatapos ng *ika* o *pang*, ngunit maglagay ng gitling pagkatapos ng *ika-* o *pang-* kung susundan ng numeral.

Ang anak niya ang panlima sa kanilang klase.
 Kuwento ng kaniyang anak ay pang-20 siya sa kanilang klase.
 Nasa ikaapat na baitang na ang anak ni Lolly.
 Hindi ako nakasisiguro kung ika-10 nga ba siya sa listahan o
 ika-17.

13.6 Konsistensi at Pleksibilidad sa Gamit. Kapag maraming numero sa isang talata o mga talata, panatilihin ang konsistensi alinsunod sa gamit. Baybayín ang naunang iilan at sulatin ang kasunod, ngunit kapag malaking bilang at taon ang magkasunod, kapuwa isulat sa numeral ang mga ito.

Sa mga bagong gusali, tatlo ang may 120 palapag, lima ang
 may 50, at ilang dosena ang may 5 o 7, alinsunod sa
 mungkahi ng inhenyero.
 Nasa pagitan ng 1,900 at 2,100 ang mga taong nanood sa
 konsiyerto ni Sarah.
 Kalagitnaan ng ikalabinsiyam na dantaon nang ang
 populasyon ng bansa ay biglang tumaas mula 75,000
 noong 1855 sa 1.3 milyon noong 1900.

Upang maiwasan ang mabigat sa paningin na pagbaybay sa marami't sunod-sunod na bilang, iminumungkahing isulat sa numeral ang mga ito sa halip na baybayín.

13.7 Mga Kantidad na Pisikal. Sa pangkalahatan, ang distansiya, haba, lawak, sukat, atbp sa hindi teknikal na sulatin ay karaniwang sumusunod sa pangkalahatang tuntunin.

Sa loob ng sampung minuto ay bumaba ang temperatura niya
 sa tatlung digri.
 Tinakbo lamang niya ng apatnapung minuto ang dalawang
 kilometro.
 Marami sa mga kaklase niya ang naglalakad pa ng limang
 kilometro pagpasok sa paaralan.

Ang ilang uri ng kantidad kapag teknikal ay karaniwang isinusulat nang numeral.

Bumili siya ng 25 watt bombilya.
 Nagpapahanap siya sa tintera ng size 14 sando.
 Ang bayarin nila sa tubig ay 25 cu. meter.
 Minana niya sa kaniyang mga magulang ang 10 ektaryang
 lupain.

13.8 Mga Praksiyon. Baybayín kung simpleng praktisyon lámang para mas madalíng basahin. Sa ibang kaso, mas mainam na isulat sa numeral.

Ang kalahati ng kanilang lote ay naipagbili ng kaniyang mga magulang.
Nagpakuha ang kanilang guro nang sangkapat na bahagi ng papel.
Nainom na niyá ang sangkatlong bahagi ng kaniyang gamot sa ubo.
Ang tatlongkapat ng klase ay umayon sa panukala ng kanilang pangulo.
May taas si Judy na 5 talampakan at $5\frac{1}{4}$ pulgada.
Nagprint siya ng liham sa $8\frac{1}{2}$ " x 11" bond paper.

13.9 Praksiyong Desimal at Paggamit ng Zero. Ang malakí at komplikadong mga praktisyon ay buong isinusulat sa numeral. Kapag kulang itó sa isá (1.00), nilalagyan itó ng zero bago ang puntong desimal upang higit na madalíng basáhin, lalo na sa mga pahayag na teknikal at siyentipiko.

Mabilis niyáng natukoy ang sagót ng pangalawang bilang at ito'y may mean na 0.37.
Katumbas sa 0.028 o 2.8% ang tinubò niyá sa kaniyang negosyo.
Bumabá ang bagsak sa nakaraang taón muláng 2.5% sa 0.85.

May ilang kaso rin sa estadistika na hindi na isinusulat ang zero bago ang puntong desimal.

$p < .15$
 $R = .20$
.01 o .05 *level of significance*

Hindi na isinusulat ang zero sa pagtukoy ng klase ng baril.

Nahúli ang may daláng kalibre .22 sa loob ng bag.
Pinaghinalaan ang nakatirá sa bahay na may di-rehistradong kalibre .38.
Ginagamit madalas sa pangangaso ang .357 magnum revolver.

Ngunit kung layon na basáhin ito sa paraang ninanais, mainam na baybayín ang uri ng baril.

May sukbit siyáng kuwarenta y singko paglabas ng bahay.
Nakitahan si Kiko ng beynte dos.
Nakuha ang beynte singko kay Lester nang hulíhin siyá ng mga pulis.

13.10 Salapí. Batay sa pangkalahatang tuntúnin, baybayín ang mga buông halaga hanggang sandaan.

Ang pitumpu't limang sentimo noon ay malaking halaga na.
 Hanggang sekundarya, ang báon ko ay limang piso.
 Nagkakahalaga ang tsinelas ng dalawampung piso.
 May natitiráng pitumpu't apat na piso sa kaniyang pitaka.

Kapag isinulat sa numeral ang halaga, dapat na may puntong desimal at mga zero ito. Iminumungkahi ring gamitin ang simbolong **Php** para sa salapi ng Filipinas.

Php20.00
 Php74.00
 Php100.00

Kung itó ay hindi uri ng salapi (*currency*) ng ating bansa, tiyakin kung saang bansa itó at karaniwang sinusulat na nauuna ang simbolo sa numeral. Ngunit tiyakin din ang nakagawiang paraan ng ibang uri ng salapi sapagkat may maliliit na halagang hulí ang simbolo nilá sa numeral.

C\$300 o Can\$300 (Canadian Dollars)
 NZ\$750 (New Zealand Dollars)
 £15 (British pounds)
 SF 65.50 (Swiss francs)
 £10 15s. 6d. (British, ten pounds,
 15 shillings, at sixpence)

13.11 Mga Bahagi ng Aklat. Isulat ang numero kapag tinutukoy ang pahina, kabanata, bahagi, taón o tomo, at ibang bahagi sa aklát, gayundin kapag tinutukoy ang mga ilustrasyon ó talahanayan.

Binása ko ang Kabanata I, pahina 9–20 ng *Banaag at Sikat*.
 Sinagutan niya ang mga pagsasanay sa pahina 138–141.
 Mali ang larawan sa Ilustrasyon I at mga datos sa Talahanayan
 7 ng sangguniang aklat.

Ang mga preliminaryong páhina ng aklát ay isinusulat sa arabe ngunit sa maliliit na tipo, samantalang sa romano namán ang sumusunod na mga pahina.

Ang pambungad ng aklat ay nása pahina iii–vi, samantalang matatagpuan sa pahina vii ang pagkilála at pasasalamat.
 Kadalasang ibinibilang na páhina i ang pahinang pampamagat ngunit hindi na ito inilalagay sa mismong pahina.

Sa Bibliya, isinusulat sa numero ang mga kabanata at talata, na may tutuldok sa pagitan.

Mga Gawa 27:1
Exodus 20:3–17
2 Corinthians 11:29–50

13.12 Mga Bahagi ng Peryodikal. Ang mga sangguniang peryodikal na gaya ng jornal, magasin, diyaryo, at kauri ay isinusulat sa numerong arabe ang taón o tomo, bilang ng isyu, petsa ng paglabas, mga pahina, at sa ganito ring pagkakasunod-sunod. Hindi na kailangang lagyan ng panandang *Taón* at *pahina*, bagaman inilalagay ang daglat na *blg.* bago ang aktuwal na numeral para sa bilang ng isyu.

Nabása ko ang kaniyang artikulo sa *Pandiwa: Lathalaan ng mga Wikà at Kultura* 1, blg. 1 (2013): 1-23.
Tinalakay sa *The Manila Chronicle 15th Anniversary Edition* (1960) ang tabako bilang pangunahing produktong agrikultural ng Ilocos.
Mababása ang isang pag-aaral sa Alim ng mga Ifugaw sa *Humanities Diliman* 10, blg. 1 (2013).

13.13 Mga Bahagi ng Legal na Dokumento. Kapag tumutukoy sa batas, promulgasyon, ordenansa, at iba pang katulad, alinman sa dalawa—arabe at romano—ay maaaring gamitin.

Batas Republika Blg. 9994
Barangay Ordinance Blg. I
Kautusang Pangkagawaran Blg. 34, s. 2013
Proklamasyon Blg. 12
Kautusang Tagapagpaganap Blg. 263

13.14 Taón sa Petsa. Isinusulat ang taón sa numeral, maliban kung itó ay nása unahán ng pangungusap na kailangang baybayín.

Napakamakasaysayan sa mga taga-Leyte at Samar ang 2013.
Sa 2017, plano ng aming pamilya na manirahan sa probinsiya.
Dalawang libo't labintatlo nang una siyáng nakauwi sa lalawigan ng Samar.

Kapag ginamit ang dinaglat na anyo ng taón, ang unang dalawang numero ay sinasagisag ng kudlit.

Siyá ay mulá sa klase ng '92.
Hindi niyá makalilimutan ang karanasan sa Alay Lakad '99.

13.15 Kompletong Petsa. May dalawang paraan ng pagsulat sa kompletong petsa: ang lumang sistemang buwan-araw-taón, gaya sa “Marso 9, 1944” at ang bagong araw-buwan-taón, gaya sa “9 Marso 1944.” Matipid ang ikalawa dahil walâ nang kuwit at mainam sa tekstong maraming kompletong petsa. Kapag walâng tiyak na araw at buwan at taón lámang ang isusulat, hindi na kailangan ang kuwit, gaya sa “Marso 1944.”

Noong 23 Mayo 2003 ang una niyang luwas sa Maynilà.
Isinilang siyá noong 9 Pebrero.

Kapag araw lámang ang binanggit at walâng buwan at taón, binabaybay ang araw.

Sa beynte dos ang alis niya.
Tuwing a kinse at katapusan siya sumusuweldo.
Sa beynte otso siya magdiriwang ng kaarawan.

13.16 Siglo at dekada. Ang isang tiyak na siglo ay binabaybay at sa maliit na letra.

Ganap nang maunlad ang kanilang bansa sa ikadalawampu't
isang siglo.
Mula ikasiyam hanggang ikalabindalawang siglo ay mabilis
ang pag-unlad ng bansa.
Dumating ang mga Espanyol sa bansa noong ikalabing-anim
na siglo.

Maáaring baybayín o sulátin sa numeral ang dekada. Binabaybay ito sa maliit na titik. Maaaring ang tiyak na dekada lámang ang isulat sa numeral kung isang dekada ito sa nakaraan o kasalukuyang siglo; kailangang isulat ang buong taón kung mahigit isang siglo na ang nakalilipas.

Sikát noong sisenta ang maluluwang na laylayan ng pantalon.
Popular noong mga dekada 80 at 90 sina Sharon at Maricel.
Umigting ang damdaming makabayan noong mga dekada
1880 at 1890.

13.17 Mahabàng Panahon. Sa kasalukuyan, ginagamit para saklawin ang dalawang mahabàng panahon ng mundo sa mga daglat ng Ingles na BC (*Before Christ*) at ng Latin na AD (*Anno Domini*). Isinusulat ang mga ito pagkatapos ng numero ng taón, sa malaking titik, at walang tuldok. Pababâ ang bílang ng taón sa BC at pataas ang bílang ng taón sa AD.

5,000 BC
1250 AD
1500–1320 BC
1250–1621 AD

13.18 Petsang Numero Lahat. Para makatipid, ginagamit sa impormal na sulatín ang petsang numero lahat, na maaaring hinahati sa pahilig (9/3/44) o sa gitling (9-3-44). Hindi ito dapat gamitin sa pormal na sulatín, bagaman ipinahihintulot ang pagdaglat sa buwan (9 Mar 44) sa talahanayan para makatipid ng espasyo.

13.19 Sistemang IOS. Iminumungkahi ng International Organization for Standardization (IOS) ang pagsulat nang buong numeral sa sistemang taón-buwan-araw at ginagamitan ng gitling. Buong isinusulat ang taón, buwan, at araw. Kung isang dihito lámang ang araw at buwan, nilalagyan ng zero sa unahan ng numero. Mabisà ang ganitong sistema dahil napagsusunod-sunod ang mga ito sa *electronic file*.

Disyembre 27, 2013 magiging 2013-12-27

Enero 7, 2014 magiging 2014-01-07

Marso 29, 2014 magiging 2014-03-29

Abril 2, 2014 magiging 2014-04-02

13.20 Oras. Isinusulat sa numero ang kompletong oras na sinusundan ng mga inisyals na **nu** (ng umaga), **nh** (ng hapon), at **ng** (ng gabi). Gamitan ng gitling upang ihiwalay ang numero sa oras at kung ikinakabit sa *ika-* at *ala(s)*.

7 nu, ika-7:00 nu, ngunit ikapito ng umaga

9 ng, alas-9:00 ng, ngunit ikasiyam ng gabi

5 nh, ika-5:00 nh, ngunit alas-singko ng hapon

1 nh, ika-1:00 nh, ngunit ala-una ng hapon

13.21 Oras Militar. Sa militar, dahil alinsunod ang oras sa dalawampu't apat na sistema ng bílang, apat na dihito ang ginagamit na waláng anumang bantas sa pagitan ng oras at minuto.

0630—ika-6:30 nu

1200—tanghali

1515—ika-3:15 nh

1738—ika-5:38 nh

2400—hatinggabi

13.22 Pangalang may Kasámang Bílang. Bílang romano ang ginagamit kakabit sa mga pangalan kung nais ibukod ang pangalan ng isa sa naunang kapangalan ngunit hindi na kailangang lagyan ng kuwit pagkatapos ng pangalan.

Haring Felipe II

Papa Benedict XVI

Benigno Aquino III

Tirso Cruz III

Bilang romano din ang ginagamit upang tukuyin ang karugtong na bahagi ng isang nobela o isang pelikula o/at upang mapagbukod ang dalawang pamagat na may iisang paksa.

Ang Tanging Ina I; Ang Tanging Ina II
Godfather II; Godfather III

Ginagamit din ang bilang romano sa mga sasakyang panlupa at pantubig samantalang bilang arabe naman sa mga sasakyang panghimpapawid.

Maharlika I
M/V Catalina II
Bluebird 4
C130

13.23 Bilang ng Serye. Binabaybay ang bilang upang ipakita ang pagkakasunod ng mga yugto, gaya sa pamahalaan at iba pang samahán o organisasyon.

Ikalabintatlong Kongreso
Ikalabing-anim na Republika
Ikatlong Presinto
Ikasiyam na Sangay ng Pambatasan

13.24 Adres. Ginagamit ang bilang arabe sa pagtukoy ng mga kalye, malaking kalsada, gusali, at mga apartment.

5th Avenue
Km. 501
Platinum 2000
Robinsons Tower 1

Kapag ang tinutukoy sa adres ay ang mismong gusali, binabaybay ito.

One IBM Plaza
One Hundred One Lake Shore Drive

13.25 Bantas sa Pagsulat na Numeral. Kapag pasulat ang pagbibiláng, naglalagay ng kuwit mulá sa sanlibo pataas sa pagitan ng ikatlo at ikaapat na dihito mulá sa kanan. Ngunit sa mga pahina, adres, siryal (gaya ng tiket, sedula, atbp.) at taón ay hindi na kailangan ang paglalagay ng kuwit, maliban kung limang dihito na ang taón.

1,234
5,678
1,234,567
1610 J.P. Laurel St., San Miguel, Maynilà

May pagkakataón na ibang bantas ang ginagamit gaya ng gitling, panaklong, atbp.

CFL-376-7
KWF-10-056
(049) 536-2862
736-2519

Ginagamit ang gatlang en sa pagitan ng dalawang numero o mga numero at sa pagsaklaw ng mga taón, upang ipakahulugang *mula at hanggang sa* o *mga saklaw na bilang/taón*. Ngunit kapag binaybay ang numero, *hanggang* sa halip na gatlang ang ginagamit. Maaari ding ipahayag ang saklaw na dami o panahon sa tulong ng *at* kahit nakasulat ang mga ito sa numero.

2004–2010
FY 2013–2014 (o 2013/14)
FY 2013–14
noong 1981–1985
115 BC–10 AD
mula apat hanggang anim na pahina
naghari sa mga taóng 1542 at 1543

13.26 Bilang Romano. Ganito ang pangkalahatang tuntúnin sa pagsulat ng bilang romano: Kapag ang isang letra ay nauna sa letrang may mataas na katumbas, ito ay pagbabawas; kapag sumunod ang isang letra sa mas mataas na katumbas, ito ay pagdaragdag. Maaaring sulatín sa maliliit na letra ang bílang romano (i, ii, iii, iv, atbp).

Arabe	Romano	Arabe	Romano	Arabe	Romano
1	I	17	XVII	200	CC
2	II	18	XVIII	300	CCC
3	III	19	XIX	400	CD
4	IV	20	XX	500	D
5	V	21	XXI	600	DC
6	VI	22	XXII	700	DCC
7	VII	23	XXIII	800	DCCC
8	VIII	24	XXIV	900	CM
9	IX	30	XXX	1,000	M
10	X	40	XL	2,000	MM
11	XI	50	L	3,000	MMM
12	XII	60	LX	4,000	\overline{MV}
13	XIII	70	LXX	5,000	\overline{V}
14	XIV	80	LXXX	10,000	\overline{X}
15	XV	90	XC	100,000	\overline{C}
16	XVI	100	C	1,000,000	\overline{M}

14

MGA PANGALAN AT KATAWAGAN

May mga padron ang paraan ng pagsulat ng mga pangalan at katawagan kung kailan dapat simulan sa malaking titik ang mga ito at kung kailan dapat simulan sa maliit na titik. Gayundin ang masasabi sa mga pangalan ng samahan, ahensiya, korporasyon, at sangay ng gobyerno, mga pangalan ng pook at pangyayari, at mga pangalan ng makabuluhang bagay at malikhaing akda. Mahalaga ang pagsisimula sa malaking titik upang magpakita ng paggálang. Ngunit may kilusan kamakailan tungo sa pagdisiplina sa lubhang mapagmalabís na paggamit ng malaking titik.

14.1 PANGNGALANG PANTANGI. Nagsisimula sa malaking titik ang mga pangngalang pantangi, lalò na ang mga pangalan ng tao at pook. Ngunit may ilang pagkakataon na hindi lahat ng sangkap ng halimbawa’y buong pangalan ng tao ang sinisimulan sa malalaking titik.

14.2 Pangalan ng Tao. Mainam na pag-aralan muna kung paano o ano ang popular nang gamit o baybay sa mga pangalan ng tao. Isinusulat sa malaking titik ang bawat unang titik ng bahagi ng pangalan ng tao (unang pangalan, gitnang pangalan, at apelyido), ito man ay totoong tao o kathang-isip lámang.

Jose Rizal
Lope K. Santos
Crisostomo Ibarra
Arcadio Polintan
Leoncio Santos

Ang mga *de*, *de la*, *dela*, o *de las* sa apelyido ay isinusulat sa maliit na titik maliban kung nása unahan ng pangungusap.

Juan dela Cruz; dela Cruz
Jose Corazon de Jesus; de Jesus
Dela Cruz ang isa sa pinakapopular na apelyido.

Sa mga apelyidong may gitling o ekstensiyon, ang unang titik ng bawat apelyido ay isinusulat sa malaking titik. Ginagamit ang dalawang apelyido kung apelyido lámang ang babanggitin. Ang mga ekstensiyon namang *Jr.* at *Sr.* ay isinusulat kasunod ng apelyido. (Karaniwang isinusulat ang mga ekstensiyong *Jr.* at *Sr.* kasunod ng kuwit matapos ang apelyido. Iminumungkahing alisin na ang naturang kuwit.) Tinatanggal ang mga ekstensiyon kung apelyido lámang ang gagamitin.

Miriam Defensor-Santiago; Defensor-Santiago
Pura Santillan-Castrense; Santillan-Castrense
Cesar S. Peralejo Jr.; Peralejo
Fernando Poe Sr.; Poe

14.3 Opisyal na Pangalan at Pamagat. Isinusulat nang may malaking titik sa simula ang mga opisyal na pangalan ng katungkulan. Kung may nakasanayan nang daglat, isinusulat nang dinaglat ang opisyal na pangalan kapag kasunod ang buong pangalan ng opisyal. Isinusulat naman nang buo ang opisyal na pangalan kapag kasáma lámang ang apelyido ng opisyal.

Sen. Loren Legarda; Senador Legarda
 Dir. Ponciano Pineda; Direktor Pineda
 Kal. Armin Luistro; Kalihim Luistro
 Kom. Orlando Magno; Komisyoner Magno
 Gob. Pablo Tecson; Gobernador Tecson
 Prop. Jomar I. Cañega; Propesor Cañega

Gayundin ang mga pantawag ng paggálang sa pribadong mamamayan. Dinadaglat ito kapag nása unahan ng buong pangalan at isinusulat nang buo kapag ang kasáma ay apelyido lámang.

G. Enrico Reyes
 Ginoong Reyes
 Bb. Sandor Abad
 Binibining Abad
 Gng. Lorna Flores
 Ginang Flores

Sinisimulan din sa malaking titik ang mga pangalan ng bathala o mga katawagang naglalarawan dito, at mga pangalan ng mga propeta, santo, at iba pang mahalagang nilaláng sa relihiyon.

Hesus
 Allah
 Muhammad
 Amansinaya
 Idyanale
 Buddha
 Espiritu Santo
 Birheng Maria

14.4 Pangalan ng Organisasyon. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga pangalan ng kapisanan, ahensiya o tanggapan ng pamahalaan, at kompanya at mga sangay nitó.

GUMIL Filipinas
Pambansang Kapisanan ng Magsasaka
Komisyon sa Wikang Filipino
Kagawaran ng Ugnayang Panlabas
Kawanihan ng Pagsusulong sa Pamahalaang Lokal
Development Bank of the Philippines
Jollibee
Unilever

Isinusulat din sa malaking titik ang simula ng mga pangalan ng relihiyon, organisasyong panrelihiyon, pook sambahan, mga pangalan ng kasulatan at dasal.

Katolisismo
Katoliko Romano
Islam
Protestantismo
Protestante

Order of Preachers
Opus Dei
Mecca
Gintong Masjid
Diyosesis ng Imus

ang Bibliya
Vedas

Aba Ginoong Maria
Ama Namin

14.5 Palayaw o Bansag. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng palayaw o bansag sa tao, sa pangyayari, at sa pook.

Ama ng Balarilang Tagalog (Lope K. Santos)
Ilaw ng Tahanan (ang ina)
Unang Hari ng Balagtas (Jose Corazon de Jesus)
Sisne ng Panginay (Francisco Balagtas)
Araw ng mga Puso (Pebrero 14)
Buwang ng Wika (Agosto ng bawat taón)
Lalawigan ng Bayani't Bulaklak (Bulacan)
Perlas ng Silangan (Filipinas)
Lungsod ng Pino (Lungsod Baguio)

14.6 Nasyonalidad at Pangkating Etniko. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng pangalan ng nasyon, lahi, at grupong etniko

Filipino; lahing Filipino; panitikang Filipino; wikang Filipino
 Itneg; telang Itneg
 Mëranaw; tradisyong Mëranaw
 Filipino-Amerikano
 Filipino-Nihonggo

ngunit isinusulat sa maliit na titik ang nasyon o grupong etnikong pinagpangalanan sa tradisyonal o popular na damit, pagkain, at katulad.

barong tagalog
 sukàng iloko
 bikol express
 french fries
 parmesan cheese
 shiraz
 tsoriso de bilbao
 hamón serrano
 puto biñan
 longganisang vigan
 bagoong balayan

14.7 Pangalang Heograpiko. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga pangalan ng pook o lugar, mga pangalan ng anyong lupa at tubig, mga politikal o heograpikong dibisyon, at pati ang mga panuring na kakabit ng mga ito.

Filipinas
 Kanlurang Dagat Filipinas
 Islang Kalayaan
 Administratibong Rehiyong Cordillera (CAR)
 Lungsod Tacloban
 Ilog Cagayan
 Bulkang Taal
 Timog-Silangang Asia
 Gitnang-Silangan (Middle East)
 Kalakhang Maynila
 Talong Pagsanghan
 Tropikong Kanser

Sa kasalukuyan, may dalawang paraan ng pagsulat para sa opisyal na pangalan ng pook, daan o kalye, at anyong tubig at anyong lupa—may “ng” at walang “ng”. Iminumungkahing tanggalin na ang “ng” bílang pangatnig, lalò na upang makatipid ng

espasyo.

Lungsod Quezon (sa halip na “Lungsod ng Quezon”)
 Lalawigan Rizal (sa halip na “Lalawigan ng Rizal”)
 Bundok Apo (sa halip na “Bundok ng Apo”)
 Karagatang Pasipiko (sa halip na “Karagatan ng Pasipiko”)
 Rehiyong Bikol (sa halip na “Rehiyon ng Bikol”)
 Lawang Taal (sa halip na “Lawa ng Taal”)
 Ilog Pasig (sa halip na “Ilog ng Pasig”)
 Paliparang GenSan (sa halip na “Paliparan ng GenSan”)
 Bayang San Miguel (sa halip na “Bayan ng San Miguel”)
 Barangay Salakot (sa halip na “Barangay ng Salakot”)
 Lansangang Talavera–San Jose (sa halip na “Lansangan ng Talavera–San Jose”)
 Daang T.M. Kalaw (sa halip na “Daan ng T.M. Kalaw”)

14.8 Mga Pista’t Pagdiriwang Pangkasaysayan. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga katawagang pangkasaysayan at mga pangalan ng pista at pagdiriwang;

Ikalawang Digmaang Pandaigdig
 Pagsuko sa Bataan (*Fall of Bataan*)
 Rebolusyong 1896
 Araw ng mga Bayani
 Pasko
 Araw ng Kalayaan
 Mahal na Araw

14.9 Mga Konseptong Akademiko. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga akademikong konsepto at kaisipang siyentipiko, lalò’t hango sa pangngalang pantangi.

Rizalista (Rizal)
 Balagtasismo; ngunit “balagtasan” (Balagtas)
 Marxismo (Karl Marx)
 Dadaismo (sa sining biswal)
 Colorum (rebeldeng pangkat) ngunit “kolorum”
 (sasakyang walang prangkisa)
 Teoryang Big Bang
 Panahong Paleolitiko
 Panahon ng Yelo
 Alzheimer

gayundin ang mga opisyal na pangalan ng kursong akademiko o asignatura;

AB Political Science
 Malikhaing Pagsulat sa Filipino
 Araling Filipino

gayundin ang mga parangal at titulong akademiko.

Orden ng Pambansang Alagad ng Sining
Pambansang Siyentista
Professor Emeritus
Pambansang Alagad ni Balagtas
Gawad Pedro Bukaneg
Makata ng Taon 2013
Ten Outstanding Young Men
Dangal ng Lahi
Order of Sikatuna

14.10 Mga Dokumento at Pamagat ng Likhang Sining. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga pangalan ng batas.

Konstitusyong 1987
Bill of Rights
Batas Pangkababaihan
Batas Republika blg. 9994
Deklarasyon ng Kalayaan ng Filipinas

Ang mga pamagat ng opisyal na panunumpa.

Panunumpa sa Watawat
Pangatang Makabayan

Ang mga pamagat ng malikhaing obra.

Ang Walong Diwata ng Pagkahulog, akda ni Edgar
Samar
Isa Lang ang Pangalan, aklat ng tula ni Rebecca
Añonuevo
Ikatlong Bagting: Koleksiyon ng mga Tula ng LIRA
Daluyong, nobela ni Lazaro Francisco
Ngayon at Kailanman, Mga Piling Awitin ni Basil
Valdez
“Kung Tuyo na ang Luha Mo, Aking Bayan,” tula ni
Amado V. Hernandez
“Si Pagong at si Matsing,” kuwentong-bayan

14.11 Mga Pangalang Meteorolohiko. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga pangalang meteorolohiko at mga pangalang nagtatakda ng panahon.

Lunes
Sabado
Setyembre
Abril
Yolanda (bagyo)
Ondoy (bagyo)
Balatik (konstelasyon)
Venus (planeta)
Black Hole
Milky Way

14.12 Mga Tatak ng Produkto. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga pangalan ng produkto, mga tatak o brandname, at trademark.

Discovery
Concorde
Xerox
Colgate
Mucosolvan
Apple
Vios

14.13 Mga Pangalan ng Sasakyan. Isinusulat sa malaking titik ang simula ng mga pangalan ng sasakyan. Ang mga pangalan ng sasakyang-dagat ay isinusulat ang simula sa malaking titik at italiko.

Boeing 747
Light Rail Transit
MV Princess of the Stars

14.14 Di-karaniwang Baybay ng Pangalan. May mga kompanya o institusyong may kakaibang pangalan. Ang mga pangalang ganito ay hindi dapat baguhin sa pagsulat, kahit mailagay sa unahan ng pangungusap. Ngunit, iminumungkahi na iwasang mailagay sa simula ng pangungusap ang mga pangngalang pantangi na nagsisimula sa maliliit na titik.

Saatchi & Saatchi
LiquidPost
PostManila
FusionWorks
98B
iPod
eBay
GlaxoSmithKline

Nais niyang iregalo sa anak ang iPod.
 sa halip na
 iPod ang nais niyang iregalo sa anak.
 Sinangguni niya ang eBay sa pagbili ng cellphone.
 sa halip na
 eBay ang sinangguni niya sa pagbili ng cellphone.

14.15 PANGNGALANG PAMBALANA. Isinusulat sa maliit na titik ang mga pangngalang pambalana maliban kung nása unahan ng pangungusap.

Imbitado ang ama at ina.
 Ama lang ang imbitado.
 sapatos
 Sapatos ko ang ginamit mo.
 tintera
 Tintera ka ba?
 oksiheno
 Oksiheno ang laman ng tangke.
 kayumanggi
 Kayumanggi ang balát mo.

14.16 Katawagang Pampamilya. Karaniwang nása maliit na titik ang katawagang pampamilya, maliban kung tumutukoy sa isang tiyak na tao.

Imbitado ang ama at ina.
 Pupunta ka ba, Ama?
 Itanong mo kay Ina.
 Darating din ang mga tita at tito mo.
 Darating ba si Tita Lorna?

14.17 Espesyal na Gamit ng Pangngalang Pambalana. May mga espesyal na pagkakataóng isinusulat sa malaking titik ang ang simula ng pangngalang pambalana, gaya sa tayutay na panawagan o apostrope, personipikasyon, pangalan ng tauhang alegoriko, at katulad na gamit pampanitikan.

O! Ilaw sa gabing madilim.
 Darating tiyak si Kamatayan.
 Nasaan ka, Bituin?
 Umiyak si Matsing nang malinlang ni Pagong.
 Humanda sa Bagyo ang mga Laki-sa-Layaw.

May mga manunulat na hindi ito ginagawa at isinusulat sa maliit titik kahit ang bagay na ginagamitan ng personipikasyon.

Nagtago sa ulap si bituin.
 Humalik sa ningas ang gamugamo.

14.18 ITALIKO O ROMANO? Bukod sa malaki o maliit na panimulang titik, may mga tradisyon din kung kailan italiko o romano ang pagsulat sa mga pangalan. Gayunman, maaaring lumikha ng pansariling tuntunin kung kailangan. Halimbawa, sa librong ito, romano (Times New Roman) ang paraan ng pagsulat sa mga halimbawa bagaman mas maliit ang tipo kaysa pangunahing teksto. Italiko naman ang paraan ng pagsulat sa anumang dagdag na impormasyon o komentaryo hinggil sa halimbawa. Ngunit nababaligtad ito. Kapag nakasulat sa italiko ang halimbawa, ang komentaryo hinggil dito ay nása romano.

14.19 Pamagat ng Kaso. Isinusulat ang simula ng mga pangalan sa pamagat ng kaso sa malaking titik; ang pamagat, kasáma ang *v. o vs. (versus)* ay italiko. May lathalaang isinusulat ang *v o vs* nang wala nang tuldok. Tingnan din ang naiibang praktika sa **17.20**.

Antonio Lejano vs. People of the Philippines
Atty. Romulo B. Macalintal vs. Presidential Electoral Tribunal
People of the Philippines vs. Paulino Naparan
Geronimo Manalo vs. Oscar Calderon

14.20 Pangalang Siyentipiko. Sa taksonomiya, ang genus ng isang organismo ay isinusulat ang simula sa malaking titik at italiko; ang specie, isinusulat sa maliit na titik at italiko din. Maaari ding daglatin ang genus.

Draco rizali; D. rizali (isang uri ng bayawak)
Apogania rizali; A. rizali (isang uri ng kulisap)
Sus philippensis; S. philippensis (uri ng baboy-damo na taal sa bansa)

Kapag gumamit ng mga daglat na *var.* (variety), *subsp.* (subspecie), at *f.* (family) ang mga binomial na pangalan ng specie, hindi isinasáma sa italiko ang mga ito.

Musa campestris var. campestris (isang uri ng saging)
Sus philippensis subsp. mindanensis (varyant ng baboy-damo na matatagpuan sa Visayas at Mindanao)
Rafflesia arnoldii f. araceae (Rafflesia)

Ang pangalan ng táong nakatuklas sa isang specie ay inilalagay sa dulo ng pangalan ng kaniyang tuklas. Isinusulat ito sa romano.

Euanthe sandariana (Rchb. f.) S.
Tarsius syrichta L.

Ang pangalan ng specie na bunga ng dalawang specie ay isinasagisag ng \times (simbolo ng multiplikasyon) upang ipakita ang magkaibang pangalan ng dalawang specie.

Nepenthes alata \times *N. mirabilis* (pagtatagpo ng espesipiko)
Nepenthes \times *mirabilata* (pangalang haybrid)

Ang mga dibisyong mataas kaysa genus at specie, gaya ng phylum at class, ay isinusulat nang romano at nag-uumpisa sa malaking titik.

Chordata (*phylum*)
Mammalia (*class*)
Primates (*order*)

14.21 Gene at Enzyme. Isinusulat nang italiko ang mga gene at enzyme. Kailangang panatilihin kung paano isinulat ang mga gene at enzyme dahil ito ay mga kodigo. Nakasulat sa malalaking titik ang mga gene ng tao at iba pang hayop. Nakasulat naman sa malaking titik ang umpisa lámang ng gene ng mga daga. Para sa iba pang organismo, ang mga itsura ng kodigo ay iba't iba.

<i>SLC11A1</i>	(halimbawa ng gene ng tao)
<i>p53</i>	(isang uri ng protina)
<i>Smal</i>	(halimbawa ng enzyme)
<i>KpnI</i>	(halimbawa ng enzyme)
<i>Hind3</i>	(halimbawa ng enzyme)

14.22 Pangalan ng Sakit. Isinusulat nang italiko ang mga pangalan ng organismong nagdudulot ng sakit o impeksiyon.

Plasmodium falciparum (pangalan ng parasito ng sakit na malarya)
Rubella (pangalan ng virus na nagdadala ng tigdas)
Mycobacterium tuberculosis (pangunahing sanhi ng tuberkulosis)

14.23 Pamagat ng Malikhaing Gawain. Karaniwan, gaya ng makikita sa seksiyong 14.10, ang mga mahabang akda (nobela, aklat ng tula, tatlong yugtong dula, opera, pelikula) ay isinusulat nang italiko; samantalang romano ang mga maikling akda (maikling kuwento, tula, iisahing yugtong dula) at nilalagyan ng panipi.

Ang mga pamagat ng aklat at peryodikal ay italiko, ang mga artikulo, kabanata, at iba pang maikling bahagi ay romano at ginagamitan ng panipi.

UP Diksiyonaryong Filipino
Margosatubig
Philippine Daily Inquirer
“Mag-usap Tayo” (pamagat ng kolum)
“Panahon ng Kolonyalismong Espanyol” (pamagat ng artikulo)
“Pagsasanay” (pamagat ng bahagi ng artikulo)

Ang mga terminong pambungad, panimula, pangwakas, apendise, glosaryo, indeks, at sanggunian ay isinusulat sa maliit na titik lámang kung hindi naman itinuturing na pang-ulo (*heading*). Gayundin ang mga terminong kabanata, talahanayan (*table*), at pigura.

Mahabà ang isinulat na pambungad ng may-akda.
Marami siyáng ginamit bílang sanggunian sa kaniyang sanaysay.
Nakapaloob ang ideang ito sa kabanata 5.

Ang mga pamagat ng pelikula, programa sa telebisyon at radyo, at mga serye nitó ay isinusulat nang italiko. Ngunit ang mga pangalan ng network, tsanel, o estasyon ng radyo ay isinusulat sa malaking titik lámang.

TV Patrol
Eat Bulaga
ABS-CBN
GMA 7
DZRH
DZBB

Idinawit ang pangalan ng isang reporter ng DZBB sa isyu ng pork barrel scam dahil sa pagtanggap niya ng pera sa National Agribusiness Corporation.

Maaari ninyong mapanood ang interbiyu kay Tagapangulong Virgilio S. Almario sa *Headstart* ni Karen Davila sa ABS-CBN News Channel.

Ang mga pamagat ng pintura, eskultura, at ibang sining biswal ay isinusulat nang italiko.

Ang *El Fuego* ay ipininta ni Lorenzo Guerrero.
Likha ni Guillermo Tolentino ang *Oblation*.
Saan maaaring hanapin ang *Ang Magbabayo* ni Vicente Manansala?

14.24 PANGNGALANG TAMBALAN AT MAY GITLING. Narito ang tradisyonal na mga tuntunin sa mga pangngalang pantangi, tambalan o parirala, at nagigitlingan: (1) Laging isulat sa malaking titik ang simula ng unang sangkap; (2) isulat din sa malaking titik ang simula ng sumunod na sangkap maliban kung panghalip, pantukoy, pang-ugnay, at katulad (ang, na, ngunit, ukol, sa) o panuring na gaya ng *flat* at *sharp* kasunod ng simbolo ng key sa musika; (3) kung ang unang sangkap ay isang unlapi o anumang pambuo ng pinagsámang anyo at hindi makatatayóng mag-isa bílang isang salita (de, pang, pre, kontra, atbp), huwag isulat sa malaking titik ang kasunod na sangkap maliban kung isang

pangngalang pantangi o pang-uring pantangi ito. (4) Huwag sundin ang mga naturang tuntunin kung may lumilitaw na ibang problema.

Samahang Walang-Iwanan
Sari-Sari Store
Tulay-na-Bato
Mga Kuwentong Paiyakan-at-Bakbakan
kilusang kontra-Marcos
anti-kolera

15

DAGLAT,
INISYALS,
AT AKRONIM

Sa kabuuan, ang lahat ng pagpapaikli sa mga pangngalan, pangalan man, titulo, o pantawag, ay tinatawag na **daglát** o abrebyasyon (*abbreviation*). Gayunman, ang pagsulat lámang sa unang titik ng unang pangalan at/o apelyido ay higit na tinatawag na **inisyals** (nása anyong maramihan, dahil karaniwan itong binubuo ng dalawa o mahigit na titik). Samantala, ang mga inisyals ng pangalan ng kompanya, samahan, at katulad ay tinatawag na **ákroním**. Ang pagpapaikli sa pamamagitan ng pag-aalis ng isa o mahigit na pantig ay tinatawag na **kontraksiyón**.

15.1 PANGALAN NG TAO. Kapag buong pangalan ng tao ang dadaglatin, isinusulat ang inisyals sa malalaking titik nang walang tuldok at walang puwang sa pagitan ng mga titik. Kung ang una at gitnang pangalan lámang, ito ay isinusulat sa malaking titik at nilalagyan ng tuldok. Iminumungkahing alisan ng puwang ang pagitan ng tuldok sa unang titik at ng ikalawang titik bagaman may puwang ang pagitan ng tuldok sa ikalawang titik at ng apelyido.

Alejandro G. Abadilla; AGA
Manuel L. Quezon; MLQ
Lope K. Santos; L.K. Santos
Claro M. Recto; C.M. Recto

15.2 Igálang ang Panggitnang Inisyals. Pag-ingatan at igálang ang personal na paraan ng pagsulat ng panggitnang inisyals dahil maaaring may kabuluhan ito sa may-ari ng pangalan. Walang paliwanag sa panggitnang mga titik sa buong pangalan nina **“Petronilo Bn Daroy”** at **“Ponciano BP Peralta”** ngunit hindi ginagalaw ang naturang mga anyo kahit ngayong namatay na ang mga may-ari. Sa kabiláng dako, ang panggitnang inisyals sa **“Iñigo Ed. Regalado”** ay napakahalaga sapagkat kapag inalis ay maaaring mapagkamalang sa ama niyang si **“Iñigo Regalado”** na isa ring bantog na manunulat. Laging tinitiyak na nakasaad ang panggitnang inisyals ni National Artist **Ildefonso P. Santos** upang hindi mapagkamalang ang ama niya at bantog ding makatang si **Ildefonso Santos**.

15.3 Panatilihin ang mga unang inisyals. May estilo sa Ingles na isulat na lámang ang apelyido pagkatapos maisaad nang buo ang pangalan ng isang tao. Halimbawa, “Smith” ang ikalawang banggit sa loob ng isang akda pagkatapos maisulat ang “William Smith.” Maaaring gawin ito sa mga pangalan ng bayani at ikoniko at walang ibang kapangalan. Halimbawa, “Rizal” pagkatapos banggitin si “Jose Rizal.” Ngunit hindi iminumungkahing maging pangkalahatang estilo ito. Mapanganib ito kapag ginawa sa halimbawa’y kaso ng mag-ama at kapuwa bantog na mga manunulat na Iñigo Regalado dahil ang **“Regalado”** ay hindi matitiyak kung kay Iñigo Regalado (ama) o kay Iñigo Ed. Regalado. Napakaraming sikát na may apelyidong **Santos, Reyes,** at **Cruz.** Kayâ hindi maaaring isulat nang **“Santos”** lámang ang pangalan ni Lope K. Santos at kailangan kahit paano ang **L.K. Santos,** dahil maaari ding ibigay ang banggit na **“Santos”** kina Ildefonso Santos, Epifanio de los Santos, Jose P. Santos, Francisco Santos, Teodorico C. Santos, Ramon Santos, o kay Jesus “Jess” Santos, atbp.

Iminumungkahi sa gayon na panatilihin ang mga inisyals ng una at/o panggitnang pangalan kasáma ng apelyido sa mga muling pagbanggit sa pangalan ng isang tao sa loob ng isang teksto. Ipinapayo din na kapag isang mahabàng akda ang nasasangkot na may iba't ibang kabanata, nakabubuti na ang buong pangalan ng isang binanggit nang pangalan ng tao ay ulitin sa ibang kabanata upang makatulong sa pagpapagunita sa kaniya sa mambabasá. Ang totoo, maliban sa pagtitipid ng espasyo ay walá namang batas laban sa muling pagbanggit sa buong pangalan ng isang tao sa loob ng isang artikulo.

15.4 Titulo o Katungkulan. Tulad sa isinaad na sa **seksiyong 14.3**, ang mga titulo at pantawag sa unahan ng pangalan ng tao ay dinadaglat at may tuldok kapag sinusundan ng buong pangalan; hindi dinadaglat kapag apelyido lámang ang kasunod.

Sen. Loren Legarda; Senador Legarda
 Prop. Wilbert Lamarca; Propesor Lamarca
 Gng. Milagros Romero; Ginang Romero
 Snr. Maria Dulce Roxas; Senyora Roxas
 Dr. Purificacion Delima; Doktor Delima
 Kgg. Maria Serena Diokno; Kagalang-Galang Diokno
 Gob. Hen. Narciso Claveria; Gobernador Heneral Claveria
 Ten. Victor Carpio; Tenyente Carpio
 Reb. Juan Dilag; Reberendo Dilag

15.5 Ekstensiyon sa Pangalan. Ang mga ekstensiyon sa pangalan na Jr., Sr., at romanong numeral ay laging nakadaglat kapag nakakabit sa pangalan ng tao. Gayundin ang mga titulong akademiko at parangal na may tradisyonal nang paraan ng daglat at ikinakabit sa paraang tulad ng ekstensiyon ng pangalan ngunit walá nang tuldok.

Phillip Kimpo Jr.
 Haring Felipe II
 Purificacion Delima PhD (*philosophiae doctor* o *doctor of philosophy*)
 Teodoro T. Katigbak MBA (*master of business administration*)
 Gilbert Neri LLB (*legum baccalaureus* o *bachelor of laws*)
 Bienvenido Lumbera NA (National Artist o Pambansang Alagad ng Sining)

15.6 Pangalan ng Banal. May daglat na ang tawag sa mga banal na tao sa Kristiyanismo. Ngunit binubuo ang naturang mga tawag kapag nakapaloob ang mga ito sa opisyal na pangalan ng isang pook o institusyon.

Sn. Nicolas; Parokyang San Nicolas
 Sto. Tomas; Unibersidad ng Santo Tomas
 Sta. Isabel; Kolehiyo ng Santa Isabel

15.7 Daglat na Alyas. Hindi nadadaglat ang alyas at sagisag panulat. Kahit daglat ang alyas, isulat ito alinsunod sa ninais na anyo ng may-ari ng alyas.

Plaridel (alyas ni Marcelo H. del Pilar at mula sa “del Pilar”)
 Doveglion (daglat ng Dove-eagle-lion at alyas ni Jose Garcia Villa)
 Rio Alma (alyas ni Virgilio S. Almario at mula sa “Almario”)
 Agap-ito Bagumbayan (alyas ni Andres Bonifacio)

15.8 PANGALAN NG KAPISANAN. Katulad ng sa pangalan ng tao, ang mga pangalan ng ahensiya at organisasyon ay maaaring daglatin sa pamamagitan ng inisyals at akronim. Tradisyonal na unang mga titik ng buong pangalan ang ginagamit at nása malalaking titik, ngunit marami nang kataliwasang nagaganap sa kasalukuyan. Malimit na hindi pagtitipid lámang sa espasyo ang layunin sa pagdaglat kundi maging ang pagbuo ng anyo na madalíng bigkasin at madalíng tandaan.

KKK	Kataas-taasang Kagalang-galang Katipunan
ASEAN	Association of Southeast Asian Nations
KWF	Komisyon sa Wikang Filipino
PGH	Philippine General Hospital
FIT	Filipinas Institute of Translation, Inc.
UMPIL	Unyon ng mga Manunulat sa Pilipinas
Lakas	Lakas ng Bayan
Sangfil	Sanggunian ng mga Kagawaran ng Filipino
Pag-IBIG	Pagtutulungan Ikaw, Bangko, Industriya, at Gobyerno
PAGASA	Philippine Atmospheric, Geophysical, and Astronomical Services Administration

15.9 Daglat na Org at Korp. Kung hindi inisyals o akronim, karaniwang dinadaglat ang mga pangalan ng pangkat, organisasyon, at/o korporasyon sa pamamagitan ng pagkuha sa unang tatlo o apat na letra nitó o sa pamamagitan ng tatlo o apat na letrang maaaring kumatawan dito. Bagaman maaaring sumobra sa apat at magmula sa dulo ng pangalan, gaya ng “Pinóy” na kontraksiyong nagmula sa huling dalawang pantig ng “Pilipíno/Filipíno” at ng “Kanô” na mula sa dulong mga pantig ng “Amerikáno.” Nangyayari din na nakapagsasarili ang daglat at kayâ hindi na kailangan ang tuldok. Ang “korp,” “ink,” at “org” ay nakapagsasarili na ngayon bilang mga salita at nilalagyan lámang ng tuldok kapag bahagi ng pangalan ng isang pormal o legal na kapisanan at nakasulat sa malaking titik.

korp (korporasyon)
 ink (inkorporada)
 org (organisasyon)
 McDo (McDonald’s)
 Ustê (Unibersidad ng Santo Tomas)
 Taté (United States of America)

15.10 KATAWAGANG TEKNIKAL AT SIYENTIPIKO. May mga malaganap nang paraan ng pagdaglat sa mga katawagang teknikal at siyentipiko sa Ingles. Malimit na nása maliit na titik ang mga ito at walang tuldok, gaya ng “m” para sa *meter*, “hr” para sa *hour*, “kg” para sa *kilogram*, “min” para sa *minute*. Dahil kaanyo din ng Ingles ang ginagamit sa Filipino, maaaring gamitin ang ilan sa mga ito, gaya ng “m” para sa **metro**, “kg” para sa **kilogramo**, “min” para sa **minuto**. Ngunit may ilang nangangailangan ng pagbabago, gaya ng “sec” para sa *second* sa Ingles na kailangang gawing “seg” para sa **segundo**; “ft” para sa *feet* sa Ingles na kailangang gawing “p” para sa **piye**; “in” para sa *inch* sa Ingles na kailangang gawing “pul” para sa **pulgada**. Tandaan din na ang lahat ng daglat para sa yunit ng panukat ay ginagamit sa isa at higit sa isang yunit. Narito pa ang ilang halimbawang daglat na may malaganap nang gamit sa Filipino:

g (gramo)
 km (kilometro)
 sm (sentimetro)
 L (litro)
 kw (kilowatt)
 tal (talahanayan)
 pig (pigura)
 dr (drowing)
 hal (halimbawa)
 prog (programa)
 atbp (at iba pa)
 sk (sirka)

15.11 Daglat mulang Latin. May mga katawagang Latin na ginagamit hanggang ngayon sa mga saliksik at pormal na sulatin. Pinananatili ang nakagawiang anyo ng daglat mula sa Latin, na malimit nása maliit na titik, romano (maliban sa gamit pantalababa na karaniwang italiko), at may tuldok. Hindi na iminumungkahi ang paggamit ng *loc. cit.* dahil malimit na mahirap hanapin ang tinutukoy kapag nása loob ng isang makapal na aklat at napakalayò na sa ginawang muling pagtukoy.

ab init. (*ab initio*, mula sa simula)
 ad inf. (*ad infinitum*, hanggang walang-hanggan)
 ad lib. (*ad libitum*, sa sariling kusa)
 e.g. (*exempli gratia*, halimbawa, at iba sa i.e.)
 et al. (*et alii* o *et alia*, at iba pa, karaniwang ginagamit sa mga tao)
 etc. (*et cetera*, at iba pa, karaniwang ginagamit sa mga bagay)
 ibid. (*ibidem*, sa nabanggit ding pook)
 id. (*idem*, katulad)
 i.e. (*id est*, gaya sa, at iba sa e.g.)
 in pr. (*in principio*, sa simula)
 loc. cit. (*loco citato*, sa pook na nabanggit na)
 non seq. (*non sequitur*, hindi nangangahulugang kaalinsunod)

NB, n.b.	(<i>nota bene</i> , bigyan ng maingat na pansin)
ob.	(<i>obit</i> , namatay)
op. cit.	(<i>opera citato</i> , nása akdang binanggit na)
q.v.	(<i>quod vide</i> , na tingnan sa, ginagamit lámang bilang pantulong na pagsangguni pagkatapos ng katawagang binanggit)
sic	(sa gayong paraan, waláng tuldok dahil hindi ito daglat, karaniwang nais ipahiwatig na isinulat nang walang pagbabago ang isang sinipi o binanggit na salita)
vs	(<i>versus</i> , laban sa/kay, ang v.ay lagi ring ginagamit sa kasong legal)

15.12 Daglat sa Kemikal. Ang mga kemikal ay may nakatakda nang daglat. Ito ay nakasulat nang isa, dalawa, o higit pang letra at hindi nilalagyan ng tuldok. Ang unang letra nitó ay nakasulat sa malaking titik.

C	carbon
H	hydrogen
Na	sodium
Cl	chlorine

15.13 Daglat sa Oras. Sa pagsulat ng oras, iminumungkahi ng gabay na ito na isulat ang daglat sa maliliit na titik at walang tuldok kapag kasunod ng numeral na oras.

7 nu	ika-7 ng umaga
12 nu	ika-12 ng tanghali
2 nh	ika-2 ng hapon
5 nh	ika-5 ng hapon
7 ng	ika-7 ng gabi
12 ng	ika-12 ng hatinggabi

15.14 Daglat sa Araw at Buwan. Para sa daglat ng araw sa isang linggo at mga buwan sa isang taon, gamitin ang unang tatlong titik ng pangalan. Iminumungkahi ng gabay na ito ang sumusunod na daglat at hindi nilalagyan ng tuldok.

Ene	Enero
Peb	Pebrero
Mar	Marso
Abr	Abril
May	Mayo
Hun	Hunyo
Hul	Hulyo
Ago	Agosto
Set	Setyembre
Okt	Oktubre
Nob	Nobyembre
Dis	Disyembre

Lin	Linggo
Lun	Lunes
Mar	Martes
Miy	Miyerkoles
Huw	Huwebes
Biy	Biyernes
Sab	Sabado

16

SIPI AT PANIPI

Sa makabagong panahon at dahil sa “malawakang pagsabog” ng impormasyon at karunungan sa tulong ng komunikasyong global, halos imposibleng sumulat o magtalumpati nang hindi bumabanggit ng isang idea o pahayag mula sa ibang tao. Kayâ maraming gamit ngayon ang panandang **panipi** (*quotation marks*). Sa mga sulating pormal at akademiko, lalò na, mahigpit ang mga tuntunin hinggil sa pagsipi at paggamit ng panipi. Para sa mga manunulat at iskolar, ang paggamit ng panipi para sa isang hiram na pahayag ay may dalawang tungkulin. Una, pagpapakita ito ng katapatan at pagbibigay ng wastong paggálang sa hiniraman. Lalò na ngayong may mga batas hinggil sa karapatang intelektuwal, kailangang igálang ang awtor o pinagbuhatan ng kahit isang salita o parirala sa pamamagitan ng panipi o sa pamamagitan ng pagbanggit sa pangalan ng awtor ng hiniram. Ang paglimot sa tungkuling ito ay bawal at katumbas ng krimeng **plahiyo** o *plagiarism*. Ipinayo na humingi ng nakasulat na pahintulot sa awtor kapag ginamit ang isang mahabang sipi. Ikalawa, ang pagsipi mula sa isang awtoridad ay nagbibigay ng higit na kredibilidad sa isang sulatín. Ibig sabihin, kung bagá sa pakikipagtálo, sa pamamagitan ng paghahatag ng maraming katibayan (ang mga siping awtoridad) ay nagiging higit na kapani-paniwala ang isang panukala o argumento. Nagdudulot din ang sipi ng dagdag na kulay sa isang akda o komposisyon. Itinuturo sa pagsulat ang pagsipi upang umakit ng tiwala sa mambabasa ang isang akda. Sa kabilang dako, kailangan ang panipi sa anumang uri ng diyalogo sa malikhain pagsulat, lalò na sa dula at akdang pasalaysay. May mga akdang umiiwas sa paggamit ng panipi ngunit alinsunod na ito sa estilo o ninanais na espesyal na epekto ng awtor. Malaking tulong pa rin sa ordinaryong mambabasa ang nagdudulot ng kaukulang senyas sa pagbasa ang paggamit ng wastong panipi.

16.1 PARAAN NG PAGSIPI. May dalawang paraan ng pagsipi: una, ang **pagsiping pahulip** (*run in quotation*), ikalawa, ang **pagsiping palansak** (*block quotation*). Sa pahulip, isínisingit sa loob ng pangungusap o talata ang siniping salita o pangungusap, ikinukulong sa panipi ang sipi, at inilalathala sa tipong kauri at kasinlaki ng teksto. Sa palansak, inihihawalay sa pangunahing teksto ang sipi, hindi ikinukulong sa panipi, gumagamit ng isahang patlang, at nilalagyan ng higit na malaking mardiyin o palugit papasók mula sa magkabilang tagiliran ng pahina. Kung nása anyong limbag, ang siping palansak ay ginagamitan ng mas maliit na tipo kaysa tipo ng pangunahing teksto.

Pagsiping Pahulip

Hindi ako naniniwala nang sabihin niyang “Walâ akong ginawang masama!”

Pagsiping Palansak

... Marahil sa mga magulang na ganito ay nabibilang ang kay Francisco Baltazar, pagka’t sa mga tula rin niya’y mapatutunayan ang mga bagay na sinabi; ganito nga ang inilagay niya sa bibig ni Florante:

Ang lahat ng ito’y kay amang talastas,
kayâ nga ang luha ni ina’y hinamak,
at ipinadala ako sa Atenas,
bulag na isip ko’y ng doon mamulat.

16.2 Mahabà o Maikling Sipi. Depende sa habà ang paggamit ng pagsiping pahulip at palansak. Ginagamit ang palansak sa siping umaabot sa walo o mahigit pang linya. Pahulip ang ginagamit sa higit na maikling sipi. Dapat ding isaalang-alang ang uri ng sinisipi, ang dami ng sipi sa loob ng pahina, at ang magiging itsura ng pahina kapag nakaimprenta na. Higit na madali at hindi masyadong nakagagambala sa pagbabasá kapag inihuhulip ang mga magkakalapit na siping magkakaiba-iba ang habà. Sa kabilâng dako, makatutulong ang paggamit ng palansak na pagsipi sa dalawa o higit pang talata, mga liham (kapag kasáma ang bating pambungad/pangwakas at lagda), mga talaan, mga siping may layuning paghahambing, at iba pang materyales na nangangailangan ng espesyal na pagfoformat. Narito ang isang mahabà at palansak na sipi:

Malinaw ang naging paninindigan ni Pangulong Aquino sa paggamit ng Filipino sa kaniyang mga talumpati:

Bilang pangulo tungkulin kong ibalik ang tiwala at kompiyansa ng mga Pilipino sa mga institusyong pampamahalaan. Samakatwid, tinig nila tayo. Mangyayari lamang ito kung naiintindihan at nakikita nilang hinihimok natin silang makilahok sa paghubog ng pamahalaang tunay na mula sa kanila at kumikilos para sa kanila. Kaya naman bago pa man ako mahalal, napagpasyahan kong gamitin ang Filipino sa aking mga talumpati -- hindi bilang gimik o propaganda -- kundi dahil ito ang tunay na tinig ng ating mga kababayan. Humaharap po ako sa kanila bilang kolektibong boses ng mga Pilipino, kaya obligasyon kong magsalita sa wikang komportable sila at naiintindihan nila.

Ang siping palansak na ito ay maaaring gawing pahulip sa pamamagitan ng paghanap sa bahaging maaaring ituring na pinakabuod ng pahayag at gamitin sa ganitong paraan:

Sa isang talumpati, nilinaw ni Pangulong Aquino na ginagamit niya ang wikang Filipino upang “ibalik ang tiwala at kompiyansa” ng bayan sa pamahalaan.

16.3 Sundin ang Orihinal. Sundin ang orihinal na anyo ng sinisiping talata sa palansak na pagsipi. Kung ang unang bahagi ng talata ay hindi kasáma sa pagsipi, ipantay sa mardiyin ng ibang pangungusap ang unang salita ng unang pangungusap.

Hindi nangangahulugang dapat nating unahin ang kultura't edukasyon at kalimutan muna ang politika't ekonomiya. Ang mahalaga'y makita ng ating mga lider na malaki ang papel ng kultura sa anumang pambansang programa at malaki ang

maitutulong ng wastong pagpapahalaga sa kultura tungo sa paglutas ng ating mga problemang pampamahalaan at pangkabuhayan.

Ang mahalaga’y makita ng ating mga lider na malaki ang papel ng kultura sa anumang pambansang programa at malaki ang maitutulong ng wastong pagpapahalaga sa kultura tungo sa paglutas ng ating mga problemang pampamahalaan at pangkabuhayan.

16.4 Hindi Tuwirang Pagsipi. Ito ay pagpapakahulugan o pagbabago ng estruktura ng sinisipi o pagbabago ng mga salita ng orihinal na teksto ngunit hindi nababago ang kahulugan. Tinatawag din itong **paraprásé** at isang paraan ng pagpapaikli o paglagom sa isang napakahabang sipi at upang maipaliwanag ito sa isang anyo na higit na maiintindihan ng mambabasa. Siguraduhing nauunawaan ang nilalaman ng sinisipi upang maiwasan ang plahiyo o ang maling paraprásé.

Ayon sa nakaraang sipi, dapat napapatnubayan ng kultura ang anumang programang pampolitika’t pang-ekonomiya ng bansa upang higit na umangkop sa pangangailangan ng sambayanan.

16.5 Malaki o Maliit na Titik. Maaaring malaki o maliit na titik ang gamitin sa unang salita ng sinisiping pangungusap sa pahulip na pagsipi. Kung sa pagkakagamit ang sipi ay nagiging bahaging mahigpit na kaugnay ng buong pangungusap, ang unang titik ay nagiging maliit na titik. Ngunit kung hinihingi ng balangkas ng pangungusap ang paggamit ng malaking titik, kahit na nagsisimula sa maliit na titik ang orihinal na sipi ay maaaring palitan ng malaking titik. Ang nabanggit na pagbabago ay maaaring ipahiwatig sa pamamagitan ng pagkukulong ng binagong titik sa isang panaklaw.

Ang wikang panlahat ay kailangan para makabuo ng isang diwang pambansa sapagkat “hindi tayo magkakaroon kailanman ng tunay na pagkakilala sa ating karangalan bilang isang bansa hangga’t wala tayong wikang sariling atin.”

Maliwanag ang pahayag ni Quezon, “[H]indi tayo magkakaroon kailanman ng tunay na pagkakilala sa ating karangalan bilang isang bansa hangga’t wala tayong wikang sariling atin.”

Ang panimulang titik sa palansak na sipi ay maaaring gawing maliit na titik kapag hinihingi ng maayos na balangkas ng pangungusap.

Bilang pagdakila kay Balagtas, ipinahayag ni Ople na dinangal natin si Rizal bilang dakilang manunulat ngunit si Balagtas ang kaisa-isang Filipinong

pinagpugayan ni Rizal bilang dakilang makata. Baon ni Rizal ang *Florante at Laura* sa kaniyang mga paglalakbay sa Europa noong dekada 1880. Bukod pa marahil dito ang isang kopya ng edisyong 1870 na pag-aari ni Dr Trinidad H. Pardo de Tavera na malimit diumanong hiram ni Rizal at nagtataglay ng mga pagwawasto sa limbag na ginawa ng ating pambansang bayani.

16.6 Pagsipi sa Batas. Sa mga pagsulat na legal, ang anumang pagpapalit sa malaki o maliit na titik ay ipinahihiwatig sa pamamagitan ng panaklaw.

Alinsunod sa seksiyon 14 b ng Batas Republika Blg. 7104, ang KWF ay may tungkuling “[m]aglagda ng mga tuntunin, mga regulasyon, at mga patnubay upang isakatuparan ang mga patakarán, mga plano, at mga programa nito.” “[S]a pamamagitan ng puspusang paggamit ng wikang Filipino sa opisyal na mga transaksyon, komunikasyon, at korespondensiya sa mga opisina ng pamahalaan ay lalong mauunawaan at mapahalalagahan ng sambayanang Pilipino ang mga programa, proyekto at mga gawain ng pamahalaan,” batay sa Atas Tagapagpaganap Blg. 335.

16.7 Kapag Mahigit Isang Talata. Kapag napakahabà ang sinipi, ibig sabihin, mahigit isang talata kung tuluyan o mahigit isang sagnong kung tula, nilalagyan ng **pambukás na panipi** (*opening quotation marks*) ang bawat simula ng talata o sagnong. Sa kabilang dako, nilalagyan lámang ng **pampinid na panipi** (*closing quotation marks*) ang dulo ng panghulíng talata o tula. Narito ang isang sipi na may tatlong talata:

“Isang katangian ng mahabàng tulang pasalaysay noon ay ‘anakronismo.’ Sa tingin ng makabagong kritiko, ito ang pangunahing kahinaan ng mahabàng tulang pasalaysay noong panahon ng Espanyol. At lagi itong itinuturing na palatandaan ng kamangmangan.

“Sa maikling salita, at sa pananaw ng makabagong kritisismo, ang anakronismo ay isang krimen sa kasaysayan.

“Dahil hindi tinutupad ng akda ang kahingiang pangkasaysayan, nasisira diumano ang itinatanghal na katunayan ng akda. Hindi na ito kapani-paniwala, gaya ng pagyayaring itinuturing na mga bunga lámang ng guniguni at malayò sa katotohanan ang mga awit at korido.”

16.8 Pagsipi sa Liham. Sa pagsipi ng liham, ikulong sa panipi ang liham mula sa bating pambungad hanggang sa hulíng salita (ang lagda). Tulad sa karaniwang talata, lagyan ng pambukás na panipi ang bawat simula ng talata sa liham.

16.9 Bantas bago ang Sipi. Ang mga pantulay na salitang *gaya ng, ganito, at sumusunod* ay sinusundan ng tutuldok bago ang isang palansak na sipi.

Ipinaliwanag sa Resolusyon ng Senado Bilang 589 ang sumusunod:

Sapagkat, ipinag-uutos ng Saligang Batas na ang wikang pambansa ng Pilipinas ay Filipino at ito ay dapat payabungin at pagyamanin.

Sapagkat, ang layunin ng Philippines 2000 ay maging isang bagong industriyalisado at maunlad na bansa ang ating Lupang Tinubuan sa taong 2000;

Sapagkat, napakaraming produkto na inaangkat, iniluluwas at ipinagbibili sa Pilipinas na may instruksiyon sa paggamit at mahalagang impormasyon na nalilimbag sa mga banyagang wika.

Samantala, karaniwang sinusundan ng kuwit ang mga pantulay na salitang *wika, sabi, ayon kay*, at *aniya* bago ang maikling sipi.

Ayon kay Pangulong Aquino, “Humaharap po ako sa kanila bilang kolektibong boses ng mga Pilipino, kaya obligasyon kong magsalita sa wikang komportable sila at naiintindihan nila.”

Maliban kung ipinakilála ng pariralang gumamit ng mga salitang sinusundan ng tutuldok, ang palansak na sipi ay maaari ding pangunahan ng isang pangungusap na nagtatapos sa tuldok.

Malinaw ang naging paninindigan ni Pangulong Aquino sa paggamit ng Filipino sa kaniyang mga talumpati:

Bilang pangulo tungkulin kong ibalik ang tiwala at kompiyansa ng mga Pilipino sa mga institusyong pampamahalaan. Samakatwid, tinig nila tayo. Mangyayari lamang ito kung naiintindihan at nakikita nilang hinihimok natin silang makilahok sa paghubog ng pamahalaang tunay na mula sa kanila at kumikilos para sa kanila. Kaya naman bago pa man ako mahalal, napagpasyahan kong gamitin ang Filipino sa aking mga talumpati—hindi bilang gimik o propaganda—kundi dahil ito ang tunay na tinig ng ating mga kababayan. Humaharap po ako sa kanila bilang kolektibong boses ng mga Pilipino, kaya obligasyon kong magsalita sa wikang komportable sila at naiintindihan nila.

16.10 Bantas sa dulo ng Sipi. Ang tuldok sa hulihan ng pangungusap na sinipi nang pahulip ay pinapalitan ng kuwit at susundan ng pangwakas na panipi kung ang sipi ay nása simulang bahagi ng pangungusap.

“Kaya naman bago pa man ako mahalal, napagpasiyahan kong gamitin ang Filipino sa aking mga talumpati—hindi bilang gimik o propaganda—kundi dahil ito ang tunay na tinig ng ating mga kababayan,” wika pa ng Pangulo.

Gayunman, ang mga siniping pahayag na nagtatapos ng tandang pananong at padamdang (kung kaya’t nása loob ng panipi) ay hindi na kailangang baguhin o sundan ng kuwit o tuldok.

“Ako, na Pangulo ng Pilipinas! Banyaga sa sarili kong bayan!”
 madamdaming pahayag ni Quezon.
 Idinagdag pa niya, “Paano ko masasabi sa mga tao ang iniisip ko’t nadarama kung upang magawa ko iyan ay kailangan ko ang isang interpreter na sa maraming pangyayari’y sinasabi ang gusto niyang sabihin at hindi ang sinasabi ko?”

16.11 ESPESYAL NA GAMIT NG PANIPI. Bukod sa pagsipi, may mga espesyal ding gamit ang panipi sa pagsulat. Pangunahin dito ang pagbibigay ng diin sa isang salita o parirala. Ikinukulong ng manunulat sa panipi ang isang salita upang itawag ng pansin ng mambabasa ang isang lingid na katangian o kahulugan ng nakapaniping salita. Sa sumusunod na sipi, nilagyan ng panipi ang pangalang Sigismundo upang markahan ito para sa mambabasa at upang mapag-ukulan ito ng pagsusuri. May mga manunulat na inihuhudyat ang ganitong pagbubukod sa pamamagitan ng naiibang tipo, malimit na italiko, o pagsasalungguhit, o pag-enkows sa paraang bold.

Sa ikaanim at pangwakas na saknong ng “Sa Babasa Nitó”—ang maituturing na paunang-salita sa *Florante at Laura*—ay nabanggit ni Francisco Balagtas ang isang “Sigismundo” na ayaw niya diumanong sundan ang naging kapalaran. Ganito ang buong naturang saknong:

Hanggang dito ako O nánasang pantas,
 sa kay Sigismundo’y huwag ding matulad,
 sa gayong katamis wikang masasarap
 ay sa kababago ng tula’y umalat.

Sino ba si “Sigismundo”? Napansin din ito ni Julian Cruz Balmaseda at pinag-ukulan niya ng makabuluhang pagkukuro sa kaniyang *Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog* (1938). Ni hindi niya inisip na si “Sigismundo” ang pangunahing tauhan sa dakilang *La vida es un sueño* ni Lope K. Vega. Kaagad niyang sinapantaha na ibig magpugay si Balagtas sa isang kapanahon.

16.12 Himig na Mapang-uyam. Maaaring ihudyat ng panipi ang naiibang himig, lalò na ang himig na mapang-uyam sa paggamit ng isang salita.

Hindi kayâ napagkaisahan lámang ng mga magbabarkadang manunulat na parangalan ang isang kabigan nilá na “Dangal ng Panitikang Filipino”? Siyá lámang ang nagwagi na hindi ko nababása ang akda.

Dapat nating “sambahin” ang mga politiko dahil sa kanilang likás na pag-ibig “maglingkod” sa bayan.

16.13 ISAHANG PANIPI. May dalawang uri ng panipi—ang **dalawahang panipi** (*double quotation mark*) at **isahang panipi** (*single quotation mark*). Natalakay na sa unahan ang mga gamit ng dalawahang panipi. Samantala, ginagamit sa pagsipi ng mga pahayag ang isahang panipi kapag nása loob ito ng isa pang siniping pahayag.

“Gabi-gabi na kung umiyak ang anak mo. Ano ba’ng nangyari?” usisa ni Martha. “Hindi naman sa sinisiraan ko ang mga kapitbahay pero narinig kong sinasabi niláng ‘Buwisit namang batá ‘yan!’ Kapag naririnig ko ‘yun ay naaalala ko kayóng mag-ina.”

Ikinuwento ni Boboto sa pamilya na “Nang makita ni Apo Calixto, sumigaw at sinabi: ‘Boboto, tingnan mo itong higanteng maraming ulo. Malamáng, ito si higanteng Simalona na inutusan ng bruhang si Lilayda. Subalit hindi siya magtatagumpay. Ngayon din, puputulin ko ang mga pátong-pátong niyang ulo.”

16.14 Magkasunod na Isahan at Dalawahang. Sa pagkakataóng magkasunod ang isahang panipi at dalawahang panipi, hindi naglalagay ng espasyo o patlang sa pagitan ng mga ito.

“Huwag ka nang magkaila!” bulalas ni Joe. “Narinig kita noong sinabi mong ‘Mabuti nga at nangyari iyon sa kaniya.’”

“‘Mabuti nga at nangyari iyon sa kaniya,’ ang narinig kong sabi mo,” surot ni Joe kay Tony. “Huwag ka nang magkaila!”

16.15 Kapag may Ikatlong Sipi. Sa pagkakataóng may ikatlong sipi sa loob ng isang pahayag—ibig sabihin, ang sinipi sa loob ng isang sipi ay may sinisipi din—muling ginagamitan ang ikatlong sipi ng dalawahang panipi..

“Bulalas daw ni Joe kay Tony, ‘Narinig kita noong sinabi mong ‘Mabuti nga at nangyari iyon sa kaniya’ kayâ huwag ka nang magkaila!’ at narinig ito ni Betty,” kuwento ni Dante kay Boying.

16.16 SIPI NA WALANG PANIPI. Ang mga tula at pangungusap na ginagamit na **epígrap** o siping pambungad sa simula ng aklat o kabanata ng aklat, ay hindi na ikinukulong sa panipi. Pagpupugay ang epígrap sa naging inspirasyon sa pagsulat, bukod sa nagdudulot ito ng salimuot at dagdag na misteryo sa pinaggamitang akda. May mga pagkakataón ngang hindi rin binabanggit kung kanino o saan nanggáling ang ginamit ng epígrap. Sa maikling akda, inililimbag ang epígrap nang italic para maibukod sa tipong romano ng pangunahing teksto.

16.17 Sipi sa Karunungan-Bayan. Hindi kailangang ikulong sa panipi ang siping mula sa panitikang-bayan, gaya ng salawikain at bugtong, o konseptong bahagi na ng karunungan-bayan, gaya ng kawikaang bibliko, kasabihang popular, at pahayag ng mga dakilang tao na alam na ng madla, lalo't may layuning gamitin ang sipi bilang tayutay sa pangungusap.

16.18 USAPAN AT DIYALOGO. Karaniwang ikinukulong sa panipi ang pahayag ng isang tauhan, lalo't bahagi ng isang pag-uusap sa akdang pampanitikan. Hitik sa ganitong usapan ang mga salaysay—alamat, pabula, parabula, maikling kuwento, nobela. Marami ring tulang pasalaysay o patanghal na gumagamit ng usapan. Maaaring maganap ang lahat ng binanggit na mga tuntunin sa paggamit ng dalawahan at isahang panipi sa iba't ibang uri ng usapan sa akdang pampanitikan. Tinatawag na **diyálogó** (*dialogo*) o **dáyalóg** (*dialogue*) ang ganitong usapan sa isang dula at paraan upang paghiwalayin ang mga pahayag sa isa't isa ng mga tauhan sa isang tagpo.

16.19 Usapan sa Dula. Gayunman, bihira ang dulang gumagamit ng panipi sa diyalogo. Sa halip, minamarkahan ng pangalan ng tauhan, malimit na nása malaking titik lahat at may tuldok o tutuldok, ang bawat pahayag sa isang diyalogo.

JOSE. Naririnig ko na ang sirena.

MENTONG. Oo nga. Darating na ang mga pulis. Ano ang gagawin natin?

JOSE. Wala.

MENTONG. Ha! Pero huhulihin nilá táyo . . .

TOMAS. Jose, natatákot ako. Bakâ táyo bugbugin. Wala táyong kasalanan.

16.20 Gatlang em sa Usapan. May mga katha din na gatlang em ang ginagamit na pananda sa umpisa at dulo ng pangungusap ng isang tauhan.

—Natatakot ako, Jose,—bulong ni Mentong. —Bakâ táyo bugbugin ng mga pulis. Akala nilá táyo ang pumatay sa tindera.—

—Magtigil ka!—Sumilip si Jose sa siwang ng dingding at napaurong nang matanglawan ng ilaw ng dumarating na mga kotse.

17

DOKUMENTASYON

Isang mahalagang bahagi ng masinop na pagsulat ang pagsasaalang-alang sa mga ginamit o sinangguning akda. Mahalaga ang pagbibigay ng karampatang pagkilala sa mga pinagkunan ng idea o siniping teksto, lalò na sa mga pormal na saliksik at sulating legal o historikal. Sa pamamagitan ng wasto at maingat na dokumentasyon, naipakikita ang paggálang sa may-ari ng sinipi. Bahagi ng maingat na pagsipi ang pagiging matapat sa orihinal na teksto. Sundin ang orihinal na baybay, mga bantas na ginamit, at malaki o maliit na titik. Kung may babaguhin sa siniping teksto, kailangang magbigay ng pabatid ang mananaliksik o awtor. Para sa halimbawa ng interpolasyon, tingnan ang **12.54** at **12.63**.

17.1 TALÂ AT TALABABA. Ginagamit ang mga talâ at talababâ upang makapagbigay ng karagdagang impormasyon, paliwanag, o komento tungkol sa sinipi na hindi maipaloob sa pangunahing teksto. Ang mga **talababâ** (*footnotes*) ang paghahanay ng mga banggit sa pinagkunang akda sa ilalim ng teksto sa pahinang nilitawan ng sipi. Nilalagyan ang talababa ng bilang na numeral sa anyong *superscript* ayon sa pagkakasunod-sunod ng siping lumilitaw sa teksto. Sa loob ng teksto, ang bilang ng talababa ay isinasaad nang nakaangat sa linya ng teksto sa dulo ng sipi. Hindi ito ipinapaloob sa panipi at hindi sinusundan ng tuldok.

Ang mga **talâ** (*notes, endnotes*) naman ang paghahanay ng mga pinagkunang akda sa dulo ng bawat kabanata o sa dulong bahagi ng aklat. Kung ang isang publikasyon ay mula sa maraming awtor (halimbawa, mga antolohiya at jornal), kinakailangang sa dulo ng artikulong naisulat ng bawat awtor ang kaukulang mga talâ.

Karaniwang binibilangan ang talâ at talababa ayon sa pagkakasunod-sunod ng mga sinipi. Nagtatalaga ng numerong nakaangat sa linya (*superscript*) sa mga siniping teksto at sa kaukulang talâ/talababa.

17.2 Wastong Pagkakasunod. Maaaring aklat, peryodikal, o di-nakalathalang materyales ang pinagkunan o sinipi sa teksto. Inilalaman sa talâ o talababa ang sumusunod na impormasyon:

A. Sa aklat:

- (1) Buong pangalan ng may-akda, una ang unang pangalan o inisyals; ang apelyido ay sinusundan ng kuwit.
- (2) Buong pamagat ng aklat, may salungguhit o italiko; walang kuwit pagkaraan ng pamagat.
- (3) Pangalan ng editor o nagsalin, kung mayroon.
- (4) Edisyon, maliban sa unang limbag.
- (5) Bilang ng mga tomo, kung mayroon.
- (6) Mga datos hinggil sa pagkakalathala, nakapaloob sa panaklong ang sumusunod:
 - (a) Pook na pinaglathalaan, sinusundan ng tutuldok;
 - (b) pangalan ng naglathala, sinusundan ng kuwit;
 - (c) petsa ng pagkakalathala.
- (7) Pahina o mga pahina ng sinipi, sinusundan ng tuldok.

B. Sa peryodikal (pahayagan, magasin, o jornal):

- (1) Buong pangalan ng may-akda.
- (2) Pamagat ng artikulo, nakapaloob sa panipi at sinusundan ng kuwit.
- (3) Pangalan ng peryodikal, may salungguhit o italiko at sinusundan ng kuwit.
- (4) Bilang ng tomo at numero ng isyu (karaniwang nása numerong romano ang tomo at numerong arabe ang bilang ng isyu) na inihihiwalay sa isa't isa ng kuwit.
- (5) Petsa ng pagkakalathala, nakapaloob sa panaklong at sinusundan ng kuwit pagkaraan ng panaklong.
- (6) Pahina o mga pahina ng sinipi, sinusundan ng tuldok.

C. Di-nakalathalang materyales:

- (1) Pamagat ng dokumento, kung mayroon, at petsa.
- (2) Pangalan ng koleksiyong pinagkunan.
- (3) Isáma ang anumang impormasyong makatutulong sa pagkilála ng dokumento o materyales.

17.3 Pangalan ng May-akda. Isinusulat nang buo at sa karaniwang pag-ayos ang pangalan ng may-akda. Sundin ang pagkakalathala sa **pahinang pampamagat** o *title page* ng libro. Alisin ang mga titulong gaya ng “Propesor,” “Presidente,” o “Doktor”; maliban kung may tanging kahalagahan ang mga ito sa paksang tinatalakay sa teksto. Kung inisyals lámang ang nakalimbag sa orihinal, huwag babaguhin ang inisyals, lalo na’t nakilála na ang awtor sa gayong inisyals. Kung sakali nama’t nais isulat ang kabuuan ng pangalang nakalimbag lámang sa inisyals sa orihinal, idugtong ang karagdagang titik sa inisyals nang nakakulong sa panaklong.

¹Epifanio de los Santos, “Andres Bonifacio,” *The Philippine Review*, III, blg. 1 at 2 (Enero at Pebrero 1918), p. 37.

²E. Arsenio Manuel, “New Data on Andres Bonifacio: Manila’s Foremost Hero,” panayam na binása sa *First Andres Bonifacio and Parian Lectures*, Bulwagang Katipunan, Manila City Hall, 29 Nobyembre 1989, p. 3.

17.4 Sa Anonimong Awtor. Kung anonimo ang awtor, at natitiyak ng sumusulat ng talababa kung sino ang awtor, ang pangalan ng awtor ay maaaring isáma sa talababa nang nakakulong sa panaklong.

³(Genoveva Edroza-Matute), “Kasalukuyang Kalagayan ng Panitikang Pilipino,” *Panitikan* I, blg. 4 (Oktubre 1965), p. 29.

17.5 Sa Alyas. Kung hindi tunay na pangalan ang ginamit ng awtor, maaaring idagdag sa alyas ang tunay na pangalan nang nakakulong sa panaklong. Kung hindi tiyak ang tunay na may-akda, isulat ang alyas at lagyan ng “alyas” pagkaraan ay ikulong sa panaklong.

⁴M.S. Martin (Agustin C. Fabian), *Timawa* (Maynila: Liwayway Publications, Inc., 1953), p. 30.

o kayâ ay maaaring

⁴M.S. Martin (alyas), *Timawa* (Maynila: Liwayway Publications, Inc., 1953), p. 30.

17.6 Sa Dalawa o Higit pang Awtor. Kung dalawa o tatlo ang awtor, isulat nang sunod-sunod, ayon sa pagkakalimbag sa orihinal, ang mga pangalan sa karaniwang pagkakaayos. Kung mahigit sa tatlo, isulat ang unang lumitaw sa pahinang pampamagat at dugtungan ng “et al.” Maaari ding ang awtor ay hindi isang tao kundi isang organisasyon o lipon ng tao.

⁷Cesar T. Mella Jr. at Adelina Hachero-Mina, *The Fragnant Sky* (Disyembre 1967).

⁸Laura Samson, Ma. Rosario Piquero, at Cynthia Rose Banzon, “Mga Mukha ng Kahirapan,” *Sagisag* II, blg. 3 (Marso 1976), p. 7.

⁹Efren R. Abueg *et al.*, *Mga Agos sa Disyerto* (Maynila: 1964).

¹⁰The Committee on the Humanities, ed., *Readings in Contemporary Philippine Literature* (Lungsod Quezon: Ken, Incorporated, 1967), p. 3.

17.7 Sa Publikasyong Salin o Inedit. Sa mga antolohiya at pagsasalin, ang pangalan ng editor ay sinusundan ng “ed.,” o “mga ed.” kung higit sa isa, at ang pangalan ng nagsalin ay sinusundan ng “salin.”

¹¹Federico Licsi Espino, Jr., ed. at salin, *Mga Tulang Afro-Asyatiko* (Lungsod Quezon: Alemar-Phoenix Publishing House, Inc., 1975).

¹²Ildelfonso Santos, salin, *Ang Rubaiyat ni Omar Khayyam* (Maynila: Bookman, Inc., 1952).

Kung binibigyan ng halaga naman sa talababa ang isang partikular na akdang nása antolohiya, isulat ang pangalan ng awtor ng partikular na akda, pamagat ng akda, at antolohiya. Kung nais isáma ang editor at nagsalin, idugtong sa pamagat ng antolohiya ang pangalan ng editor at nagsalin. Isingit din sa pamagat ng antolohiya at sa pangalan ng editor at nagsalin ang “ed.” at “salin.”

¹³ Kahlil Gibran, *Ang Propeta*, salin ni Felicidad Sagalongos-San Luis (w.l., 1975), p. 45.

¹⁴Jose Rizal, *El Filibusterismo*, salin ni Patricio Mariano (Maynila: Pambansang Komisyon ng Ikasandaang Taon ni Jose Rizal, 1961), p. 68.

¹⁵Lamberto E. Antonio, “Sa Gubat ng Lunsod: Dilim ang Liwanag.” *Manlilikha (Mga Piling Tula: 1961-1967)*, ed. Rogelio Mangahas (Maynila, 1967), p. 26.

17.8 Pagsulat ng Pamagat. Isulat nang buo ang pamagat ng libro, artikulo, at peryodikal gaya ng pagkakasulat sa pahinang pampamagat ng orihinal. Huwag babaguhin ang baybay at bantas na ginamit. Ang tipo lámang at mga malaki at maliit na titik ang nagbabago upang sumunod sa estilo ng gumagawa ng talababa. May salungguhit o italiko ang pamagat ng libro at peryodikal. Nakakulong sa panipi ang pamagat ng artikulo, isang tula, maikling kuwento, at iba pang maikling akda. Walang kuwit pagkatapos ang pamagat kung sinusundan kaagad ng panaklong na naglalaman ng petsa at datos sa pagkakatathala. Ngunit kung may nakasingit na impormasyon bago ang panaklong, lagyan ng kuwit pagkatapos ng pamagat.

¹⁶Bonavena, Binaril ng Hunting Rifle,” *Balita* (24 Mayo 1976), p. 16.

¹⁷Ninotchka Rosca, “Sa Bayan ng San Roque,” *The Literary Apprentice*, XLVII, blg. 2 (Nobyembre 1974), mp. 120–24.

17.9 Mga Banal na Kasulatan. Ang pamagat ng mga aklat ng Bibliya at iba pang banal na kasulatan (Koran, Upanishad, Vedanta, atbp) ay walang panipi at hindi italiko.

17.10 Sa Mahabàng Akda. Kung ang isang mahabàng akda na dapat sana’y isang aklat at nakasulat sa italiko ang pamagat ay nalathala sa isang peryodikal, ang naturang akda ay itinuturing lámang na katulad ng ibang maikling akda at artikulo at isinusulat nang may panipi.

¹⁸Vivencio R. Jose, “The Rise and Fall of Antonio Luna,” *Philippine Social Sciences and Humanities Review*, XXXVI, mga blg. 1–4 (Marso–Disyembre 1971), p. 132.

¹⁹Paul Arvisu Dumol, “Kabesang Tales,” *Sagisag* I, blg. 3 (Hulyo 1975), p. 20.

17.11 Sa mga Serye. Alamin na iba ang serye (*series*) sa peryodikal. Sa talâ o talababa, ang pamagat ng serye ay tipong romano, malaking titik tulad ng ibang pamagat ngunit walang panaklong ni panipi. Sumusunod ito sa italikong pamagat ng libro o polyeto, may kuwit sa unahan, at sinusundan naman ng tomo o numero ng pagkakatathala ng partikular na labas sa serye.

²⁰Pedro L. Ricarte, *Buhat kay Balagtas: Isang Landas tungo sa Pagkamakabago*, Surian ng Wikang Pambansa, blg. 26 (Hulyo 1969), p. 7.

²¹Jose Corazon de Jesus, *Buhay at Pag-ibig*, Makata Series 4 (Alberto S. Florentino, 1973), p. 75.

17.12 Mga Edisyon ng Aklat. Bukod sa unang edisyon, dapat isáma sa talababa ang impormasyon kung pang-ilang edisyon ang aklat. Ang bilang ng edisyon ay sumusunod sa pamagat pagkaraan ng kuwit. Kung pangalawang edisyon, isulat ang “ikalawang ed.” Kung binagong edisyon, isulat ang “b. ed.”

²²Virgilio S. Almario, *Panitikan ng Rebolusyon*(g 1896), ikatlong ed. (Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013).

²³Rogelio G. Mangahas at Leonida B.Villanueva, mga editor, *Patnubay sa Korespondensiya Opisyal*, ikaapat na ed. (Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013).

17.13 Publikasyong may Tomo. Kung mahigit sa isang tomo ang libro, malaking tulong din sa mambabasa na isáma sa talababa ang bilang ng mga tomo. Sumusunod ang bilang ng tomo sa pamagat ng libro at sa bilang ng edisyon (kung mayroon).

²³Juan C. Laya, ed., *Diwang Kayumanggi*, 4 tomo. (Maynila: Inang Wika Publishing Company, 1967).

²⁴E. Arsenio Manuel, *Dictionary of Philippine Biography*, unang tomo, 2 tomo. (Lungsod Quezon: Filipiniana Publications, 1955), mp. 192–195.

17.14 Panaklong sa Detalye ng Pagkakalathala. Laging nakakulong sa panaklong ang mga datos hinggil sa pagkakalathala. Sa aklat, binubuo ito ng pook na pinaglathalaan, pabliser, at taón ng pagkakalathala. Kung printer o limbagan ang nakalagay sa aklat, huwag itong isasáma sa datos. Iba ang printer sa pabliser. Sa mga peryodikal naman, ang petsa lámang ng pagkakalathala ang inilalagay.

17.15 Walang Lathalaan at Walang Petsa. Kung walang nakalimbag na pook na pinaglathalaan at pabilser, isulat sa loob ng panaklong ang “w.l.” (“walang lathalaan”) at sundan ng kuwit at taón ng pagkakalathala. Kung walang petsa ng pagkakalathala, isulat ang “w.p.” (“walang petsa”).

²⁵*Salita at Buhay na Pinagdaanan ni D. Rodrigo de Villas at ni Doña Jimena sa Kaharian ng España* (San Miguel, Maynila: Modesta Lanuza, w.p.)

²⁶*Corrido at Buhay na Pinagdaanan nang Tatlong Principeng magkakapatid na Anak nang haring Fernando at nang Reina Valeriana sa Kahariang Berbania* (Maynila: P. Sayo, w.p.)

17.16 Panatilihin ang Baybay at Bantas. Huwag babaguhin ang baybay at bantas ng mga datos hinggil sa pagkakalathala, liban sa petsa na binabaybay sa Filipino ang pangalan ng buwan. Kahit na nagbago na ang pangalan ng pabliser, isulat pa rin ang dáting pangalan na natagpuan sa pahinang pampamagat ng ginamit na edisyon ng aklat.

17.17 Sa Pagsulat ng Pahina. Pagkaraan ng datos sa publikasyon, isunod sa labas ng panaklong ang bilang ng pahinang pinagkunan ng sipi. Ang bilang ng pahina ay laging nakasulat sa numeral at may kasámang “p.” (“pahina”) o “mp.” (“mga pahina”). Pagkaraang mailagay ang bilang ng pahina, maglagay ng tuldok na palatandaang tapos na ang talababa.

17.18 Mga Espesyal na Materyales. Bukod sa mga aklat at peryodikal ay may mga tinatawag na espesyal na materyales sa pagsasaliksik. Kabilang dito ang mga dokumento, batas, di-nalathalang tesis at akda, personal na koleksiyon, akdang nakamimeograp, liham, interbiyu, at iba pa.

17.19 Mga Dokumentong Pampubliko. Kapag ginagamit sa talababa ang isang dokumentong pampubliko, laging isaalang-alang ang mga datos na makatutulong upang matagpuan ng ibang nagsaliksik ang dokumento. Unang inililista ang bayan, lungsod, distrito, o bansa na katatagpuan sa dokumento. Pagkaraan, ang pangalan ng ahensiya, kagawaran, o komisyon gumawa ng dokumento, at siyáng lumilitaw na “awtor” ng dokumento. Sumusunod ang buong titulo o pamagat ng dokumento, petsa ng pagkakagawa, at bahaging ginamit sa pagsasaliksik. Kung maliwanag na sa pamagat kung saan o sino ang gumawa ng dokumento, ang pamagat ng dokumento na lámang ang isinusulat sa talababa.

²⁶*Philippine Constitution* (1973), Art. III, sek. 4.

²⁷United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, *Study on the Legal Validity of the Undertakings concerning Minorities* (7 Abril 1950), p.16.

²⁸San Miguel, Bulacan, Konseho Munisipal, *Ordinansa hinggil sa Pagpipinta ng Bantayog ni Rizal* (28 Mayo 1954), sek. 3, ika-2 talata.

17.20 Usapin sa Husgado. Sa paggamit ng mga usapin sa husgado, ang titulo ng usapin ay italiko. Nakamihasnan na sa Filipinas na gawing titulo ang pangalan ng nagsasakdal at nasasakdal. Pagkaraan, isinusunod ang bilang ng tomo (nakaugalian na ring isulat ito sa numerong arabe sa halip na numerong romano), dinaglat na pangalan ng rekord na pinagkunan ng impormasyon, at ang bilang ng pahina. May apat na pangunahing reperensiya o rekord ng mga usapin: ang *Philippine Report* (dinaglat na *Phil.*), *Supreme Court Report Annotated* (SCRA), *Official Gazette* (O.G.), at *Court of Appeals Report* (C.A. Rep.). Kung hindi nalalagay sa limbag na rekord ang usapin sapagkat katatapos pa lámang hatulan ng husgado, ang opisyal na numero ng kaso ang isinusunod sa titulo. Balikan pa ang tuntuning **14.19.**

²⁹*Dizon vs. Valero*, 52 O.G. 6602.

³⁰*People vs. Diva*, 23 SCRA 332.

17.21 Tesis at disertasyon. Ang pamagat ng tesis at disertasyon ay ikinukulong lámang sa panipi. Sa loob ng panaklong ay isinusulat kung tesis o disertasyon, saang paaralan o unibersidad pumasá, at ang taón ng pagpasá nitó.

³¹Laura Blanca P. Quiambao, “The Concept of Death and Re-birth in the Poetry of Virgilio Almarino” (tesis sa MA, UST Graduate School, 1975), p. 36.

³²Analyn B. Galvez, “Ang Drama nga Kinantahan ni Iluminado Lucente” (di-gradwadong tesis sa KAL, UP Diliman, 2013) p. 86.

17.22 Liham, Talumpati, Interbiyu. Ang mga sulat, ulat, at iba pang bukal ng impormasyon na pribadong pag-aari ay may iba’t ibang paraan ng pagtatala. Hangga’t maaari, isaalang-alang ang mga bagay na makatutulong sa pagkilála ng bukal ng impormasyon.

³³Liham ni Pedro Dominguez kay Juan Metrico (2 Hulyo 1965).

³⁴Talumpating binigkas sa Unang Pambansang Kongreso sa Wika (18 Agosto 2013).

17.23 Mga Sekundaryong Sanggunian. Kapag ang bukal ng impormasyon ay tinatawag na sekundaryo, ibig sabihin, ang nakuhang impormasyon ay gáling lámang sa ibang akda, ang bagay na ito ay kailangang linawin sa talababa.

³⁵Bienvenido L. Lumbera, “Assimilation and Synthesis (1700–1800): Tagalog Poetry in the Eighteenth Century,” *Philippine Studies*, 16, blg. 4 (Oktubre 1968), p.627 sumipi sa Dean S. Fansler, “Metrical Romances in the Philippines,” *Journal of American Folklore*, XXXIX blg.112 (Abril–Hunyo 1916), p. 203.

Maaari namang iuna ang bukal na primarya o talagang pinanggalingan ng impormasyon.

³⁵Dean S. Fansler, “Metrical Romances in the Philippines,” *Journal of American Folklore*, XXXIX blg.112 (Abril–Hunyo 1916), p.203 sinipi sa Bienvenido L. Lumbera, “Assimilation and Synthesis (1700–1800): Tagalog Poetry in the Eighteenth Century,” *Philippine Studies*, 16, blg. 4 (Oktubre 1968).

17.24 *Ibid., loc. cit., op.cit.* Kapag paulit-ulit na binabanggit sa teksto ang isang aklat o akda sa peryodikal, gumagamit ng mga daglat na Latin upang makatipid sa paghahanay ng talababa. Sa halip na muli't muling isulat ang buong impormasyong hinggil sa isang aklat o artikulong ginamit, maaaring gamitin ang *ibid., loc. cit., at op. cit.* Tingnan pa ang kahulugan ng mga daglat sa Latin sa **15.11**.

17.25 *Ibid. sa magkasunod na banggit.* Kapag magkasunod ang banggit sa iisang reperensiya, kahit ang mga banggit ay nása magkaibang pahina sa teksto, ginagamit ang *ibid.*

³⁶James Le Roy, “The Philippines, 1860–1898—Some Comment and Bibliographical Notes,” *The Philippine Islands 1493–1898*, tomo 52, Emma Helen Blair at James Alexander Robertson, mga ed., p. 185.

³⁷*Ibid.*, p. 207.

17.26 *Ibid. sa Iisang Awtor, Sanggunian ngunit Magkaibang Artikulo.* Maaari ding gamitin ang *ibid.* kahit na magkaibang artikulo ang magkasunod na binabanggit kung iisa ang awtor at pinagkunang peryodikal.

³⁸Epifanio San Juan Jr., “Lakas ni Dionysus sa mga Tula ni Manuel Car. Santiago,” *Panitikan I*, blg. 4 (Oktubre 1965), p. 17.

³⁹Epifanio San Juan Jr., “Ang Daigdig ng Pandama: Mga Obserbasyon sa ilang tula ni Gonzalo K. Flores,” *ibid.*, blg. 6 (Abril 1966), p. 8.

Kung iisa lámang ang awtor ngunit magkaiba ang pinagkunang akda at peryodikal o aklat, huwag gagamitin ang *ibid.*

17.27 *Op. cit. sa Iisang Akda, ibang Pahina.* Kung muling gagamitin sa talababa ang isang akda, bagaman sa ibang tomo, kabanata, o pahina, at may iba pang nababanggit na reperensiya sa pagitan ng unang pagbanggit sa naturang akda at sa muling pagbanggit, maaaring isulat na lámang ang pangalan ng awtor at idagdag ang *op. cit.* at bagong tomo, kabanata, o pahina.

⁴⁰Teodoro A. Agoncillo, *The Revolt of the Masses*, (Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1956), p. 88.

⁴¹Reynaldo Clemenña Iletto, *Pasyon and Revolution* (Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1979), p. 5.

⁴²Agoncillo, *op.cit.*, p. 95.

17.28 *Loc. cit.* Ginagamit naman ang *loc. cit.* kung muling gagamitin sa talababa ang isang akda, pagkaraang mabanggit ang ibang reperensiya, at may namagitan nang ilang pahina sa unang pagbanggit at sa muling pagbanggit. Pangalan lámang ng awtor at *loc. cit.* ang lumilitaw sa talababa. Nangangahulugang walang pagbabago sa dáting nabanggit na akda. Hindi na ipinapayo ang paggamit ng *loc. cit.* Ngunit kung gagamitin, tiyaking ang awtor at akdang tinukoy sa *loc. cit.* ay iisa o kayâ walang ibang isinulat ang awtor na ginamit din sa loob ng teksto.

⁴³Andres Cristobal Cruz, “Bigas,” *Panahon ng Aking Pag-ibig: Mga Piling Kuwentong Tundo* (Maynila: Yeba Publications, 1964), p. 94.

⁴⁴Liwayway A. Arceo, *Uhaw ang Tigang na Lupa* (Maynila, 1968).

⁵⁵Cristobal Cruz, *loc. cit.*

17.29 Para sa pagpapaliwanag. Sapagkat hindi palaging nakasasapat ang pagpapaliwanag o pagtalakay sa siniping teksto, nakatutulong ang talâ at talababa upang mapalawig ito at maipakilâ ang mga kaugnay pang paksa.

¹Una kong ipinahayag ang birtud ng salin ni Bonifacio sa isang panayam kaugnay ng panel discussion sa pagsasalin na pinangunahan ni Dr. Mario Miclat at sa pangangasiwa ng UP Creative Writing Center noong 23 Pebrero 1996. Hindi ko naisulat ang naturang panayam. Gayunman, nagkaroon ako ng pagkakataóng isulat ito para sa isang palatuntunang magkatulong idinaos ng Kagawaran ng Kasaysayan at Kagawaran ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, UP Diliman noong 28 Nobyembre 1996. Inilabas ko ang naturang panayam sa pamagat na “Rizal/Bonifacio: Makatang Filipino” sa mga isyung 16 at 23 Disyembre 1996 ng *Filmag*.

²Fray Gaspar de San Agustin, *Compendio del arte de la lengua tagala* (Manila: Imprenta de Amigos del Pais, 1703). Kasámang nalimbag sa Virgilio S. Almario (ed.), *Poetikang Tagalog: Mga Unang Pagsusuri sa Sining ng Pagtulang Tagalog* (Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, Sistemang Unibersidad ng Pilipinas, 1996) mp. 1–9.

³Jose Rizal, *Arte metrica del Tagalog*, salin mulang Aleman ng panayam na binigkas ni Rizal sa Sociedad Etnografica sa Berlin noong Abril 1887. Si Rizal din ang nagsalin sa Espanyol. Kasámang nalimbag sa Almario, *Poetikang Tagalog, ibid.*, mp. 47–57.

17.30 Mahabàng talababa. Hindi maiiwasang maging mahabà ang pagpapalawig ng may-akda sa talababa. Sa mga ganitong sitwasyon, mas lumalaki ang espasyong nasasakop ng talababa kaysa teksto. Hanggang maaari, kailangang maging bahagi ng páhina ang mga talababang nakasaad sa teksto nitó. Kung hindi maiiwasang lumampas sa susunod na páhina ang talababa, tiyakin lámang na ang simula ng entri ay nása páhina kung saan ito nakasaad.

17.31 SANGGUNIAN. Kaiba sa talâ at talababa, inilalagay ang **sanggunián** (*bibliography*) sa dulo ng artikulo o aklat. Ito ang listahan ng mga akdang ginamit para sa partikular na sulatin o saliksik. Alpabetiko ang listahan at may mga paraan ng pagsulat na naiiba sa tala at talababa.

17.32 Wastong pagkakasunod. Inilalahok ang mga sumusunod na detalye sa sanggunian.

A. Aklat

1. May-akda: Buong pangalan ng mga manunulat, editor, tagatipon. Maaaring isulat ang pangalan ng institusyon o organisasyon bílang may-akda.
2. Pamagat: Buong pamagat ng aklat, kasáma ang **pangalawang pamagat** (*subtitle*) kung mayroon. Isinusulat nang italiko ang pamagat ng mga mahahabàng akda at mga aklat. Ipinapaloob naman sa panipi ang pamagat ng mga artikulo bago isinusulat ang pamagat ng aklat na pinagkunan ng artikulo.
3. Editor, tagasalin, at tagatipon: Maaaring isama sa entri sa talasanggunian ang pangalan ng kung sino man sa mga ito kung nabanggit sa aklat.
4. Edisyon: kung mayroon.
5. Tomo: Isulat ang kabuuang bilang ng tomo ng publikasyon, kung tinutukoy ang lahat ng tomo ng publikasyon; indibidwal na bilang ng tomo kung ito ang ginamit; at, kung maaari, ang pamagat ng tomong iyon.
6. Mga detalye ng lathalaan: lungsod, tagapaglathala, at taón ng pagkakalathala.
7. Bilang ng páhina, kung maaari.

B. Peryodikal (jornal, magasin, at peryodiko)

1. Awtor o mga awtor
2. Pamagat ng artikulo at pamagat ng kolum (kung mayroon)
3. Pamagat ng publikasyon
4. Impormasyon ng isyu (tomo, bilang, petsa, atbp)
5. Páhina

C. Di Nalathalang Materyales

1. Sundin ang paraan ng paglilista sa aklat, kung may maaaring gamiting impormasyon. Kung wala, isaad ang anumang impormasyon na makatutulong sa isang mananaliksik.

17.33 Publikasyong Isa ang Awtor. Isinusulat nang nauuna ang pangalan ng may-akda sa paraang apelyido-unang pangalan-inisyals ng gitnang pangalan (kung nása páhinang pampamagat ng aklat). Naglalagay ng tuldok pagkatapos ng inisyals ng gitnang pangalan

(o ng pangalan kung walang detalye para sa gitnang pangalan). Para sa pagsulat sa paraang apelyido-unang pangalan-gitnang pangalan, tingnan ang **12.13**.

Añonuevo, Rebecca T. “Ang Pusod sa Pagpapangalan: Paanong Nag-iiba/Nagigiba ang Pilipinas ng F sa Filipinas, atbp Pagkutingting sa Kung Ano-anong Maliliit na Bagay.” *Pandiwa 1*, blg. 1. (2013). p. 31–45.

Eugenio, Damiana L. *Awit and Corrido: Philippine Metrical Romances*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1987.

Kung institusyon o pangkat ang may-akda ng publikasyon, isinusulat nang buo ang pangalan nitó.

The Committee on the Humanities, ed., *Readings in Contemporary Philippine Literature*. Lungsod Quezon: Ken Incorporated, 1967.

17.34 Dalawa o Higit pang Awtor. Sa mga publikasyong maramihan ang awtor, isulat ang mga pangalan ayon sa pagkakasunod ng mga ito sa **pahinang pampamagat** (*title page*). Ang unang pangalan lámang ang nakasulat sa apelyido-unang pangalan. Gumagamit ng kuwit sa pagitan ng bawat pangalan.

Atienza, Glecya, Bienvenido Lumbea, at Galileo Zafra, mga ed. *Bangon: Antolohiya ng mga dulang mapanghimagsik*. Lungsod Quezon: Office of Research Coordination, Unibersidad ng Pilipinas, 1998.

Mella, Cesar Jr., at Adelino Hachero-Mina. *The Fragrant Sky*. wl., 1967.

17.35 Anonimo ang Awtor. Kung hindi ipinakilála ang awtor, sinisimulan ang entri sa pamagat ng publikasyon. Pinananatili ang pagiging italiko ng pamagat kahit sinisimulan nitó ang entri.

Ang Walang Pagkupas na Kasaysayan ni Bernardo Carpio. Manila: Philippine Book Co., 1949.

Buhay na Pinagdaanan ni Juan Tamad na Anac ni Fabio at ni Sofia sa Caharian nang Portugal na Hinango sa Novela. Imprenta, Libreria at Papeleria ni J. Martinez, 1920.

Kabayong Tabla: Buhay ng Prinsipe Don Juan at Prinsesa Donya Maria sa Kaharian ng Balencia at Asturias. Manila: Aklatang Lunas, 1950.

Kung anonimo ang awtor batay sa pahinang pampamagat ngunit natitiyak ng sumusulat kung sino ang awtor, ang pangalan ng awtor ay maaaring isáma sa impormasyon ng sanggunian nang nakakulong sa panaklaw at sinusundan ng tuldok.

[Edroza-Matute, Genoveva]. “Kasalukuyang Kalagayan ng Panitikang Pilipino.” *Panitikan I*. Manila: Pioneer Song Lyric Publication, 1965.

Kung hindi tunay na pangalan ang ginamit ng awtor, isulat ang alyas at lagyan ng “alyas” pagkaraan na nakakulong sa panaklaw.

M.S. Martin [alyas]. *Timawa*. Maynila: Liwayway Publications, Inc., 1953.

17.36 Pagsulat ng Pamagat. Sinusundan ang baybay, malaki at maliit na letra sa pamagat na makikita sa pahinang pampamagat.

Eugenio, Damiana L. *Mga Piling Awit at Korido*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1995.

Hau, Caroline. *Necessary Fictions: Philippine Literature and the Nation 1946–1980*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2000.

Tadiar, Neferti Xina M. *Things Fall Away: Philippine historical experience and the makings of Globalization*. Durham: Duke University Press, 2009.

17.37 Kung may Pangalawang Pamagat. Karaniwang isinasáma ang mga pangalawang pamagat ng mga publikasyon. Gumagamit ng tutuldok upang tukuyin ang pangalawang pamagat.

Atienza, Glecly, Bienvenido Lumbera, at Galileo Zafra, mga ed. *Bangon: Antolohiya ng mga dulang mapanghimagsik*. Lungsod Quezon: Office of Research Coordination, Unibersidad ng Pilipinas, 1998.

Cruz, Hermenegildo. *Kung Sino ang Kumatha ng “Florante”*: *Kasaysayan ng buhay ni Francisco Balagtas at Pag-uulat ng kaniyang Karunungan’t Kadakilaan*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.

17.38 Pamagat sa Loob ng Pamagat. Nilalagyan ng panipi ang pamagat sa loob ng pamagat. Gumagamit naman ng isahang panipi para sa pamagat sa loob ng pamagat ng artikulo sa jurnal o kabanata sa isang aklat.

- Almario, Virgilio S. “Ang Pinagbuhatan ng ‘Florante at Laura’ ni Balagtas.” *Si Balagtas at ang Panitikan para sa Kalayaan*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014.
- Casanova, Arthur P. “Ang Pagtuturo ng Filipino sa mga Dayuhan.” *Pandiwa* 1, blg. 1 (2013).
- Morada, Florelyn Cherry B. “K to 12 science curriculum is learner-centered, inquiry-based.” *EducNews* (Disyembre 2013).

17.39 Edisyon. Karaniwang isinasáma ang edisyon ng aklat sa entri sa sanggunian. Isinusulat ito pagkatapos ng pamagat at nilalagyan ng tuldok.

- Casaysayan nang Pasióng Mahal ni Jesucristong Panginoon Natin na Sucat Ipag alab nang Puso nang Sinomang Babasa*. Edisyong may salin at introduksiyon ni René D. Javellana, S.J. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1988.
- Ortograpiyang Pambansa*. Edisyong 2014. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014.
- Ortograpiyang Pambansa*. Ikalawang ed. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino 2014.

17.40 Tomo. Isinusulat sa numerong arabe ang tomo ng mga aklat. Inilalagay ang kabuuang bilang ng tomo kung ang lahat ng tomo ang ginamit na sanggunian.

- CCP Encyclopedia of Philippine Art*. 10 tomo. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1994.

Kung partikular na tomo ang ginamit na reperensiya, isulat ang pamagat ng tomo bilang pamagat ng sanggunian. Inilalagay naman kung pang-ilang tomo at anong publikasyon pagkatapos ng pamagat. Alalahaning itaiko rin ang pangalan ng publikasyon.

- Philippine Theater*. ikapitóng tomo ng *CCP Encyclopedia of Philippine Art*. Manila: Cultural Center of the Philippine Art, 1994.

17.41 Lathalaan at Petsa. Inilalagay ang lugar ng lathalaan, lathalaan, at petsa ng pagkalathala sa huling bahagi ng sanggunian. Para sa gamit ng bantas sa lathalaan at petsa, tingnan ang **12.35**. Naiiba ito sa talababa dahil hindi na ikinukulong sa panaklong ang impormasyon hinggil sa paglalathala.

- Eugenio, Damiana L. *Mga Piling Awit at Korido*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1995.

Gumagamit naman ng mga daglat na “w.p.” (“walang petsa”) at “w.l.” (walang lathalaan) kung ang mga ito ay hindi nakasaad sa sanggunian.

Corrido at Buhay na Pinagdaanan nang Tatlong Principeng magkakapatid na Anak nang haring Fernando at nang Reina Valeriana sa Kahariang Berbania. Maynila: P. Sayo, w.p.

Kung nagbago ang pangalan ng lathalaan, panatilihin ang pangalan ng lathalaan batay sa nakasaad sa **pahinang karapatang-sipi** (*copyright page*) ng sanggunian.

Historia Famosa ni Bernardo Carpio sa Reinong España na Anac ni D. Sancho Diaz at ni Doña Jimena. Limbagan at Aklatan ni J. Martinez. Maynila, 1919.

Salita at Buhay na Pinagdaanan ni Sigismundo at nang Duquesa Policena at nang Principe Adonais at nang Princesa Cloriana at Principe Tangcredo at ni Laveña sa Caharian nang Albania. Maynila: Imprenta at Libreria ni J. Martinez, 1914.

17.42 SANGGUNIANG ELEKTRONIKO. Sa kasalukuyan, mas lumawak na ang daluyan ng impormasyon na maaaring gamitin ng isang mananaliksik. Hindi na lámang limitado sa mga aklat, jornal, magasin, peryodiko, at iba pang inimprentang babasahin ang mga “nalathalang” materyales. Ginagamit na ring sanggunian ang mga nalathalang materyales sa internet (online magazines, online journals, websites, blogs, atbpang katulad na anyo) o mga sangguniang elektroniko, tulad ng aklat elektroniko (e-book), at materyales na audiovisual (cd/dvd-rom, bidyo, at sound recordings).

Sa pagsulpot ng ganitong uri ng materyales, mas napadadali ang paghahanap ng mga sanggunian, lalò na sa tulong ng internet. Ngunit, kailangan ang higit na pag-iingat sa gumagamit ng mga elektronikong materyales sapagkat maaari (o mabilis) na nagbabago ang nilalaman ng mga ito. Bukod sa hindi katiyakan ng nilalaman nitó sanhi ng “kaluwagan” sa editing sa internet, kailangang mas isaalang-alang ng mananaliksik ang awtentisidad ng elektronikong materyales. Mas mapagkakatiwalaan ang mga online na materyales na binili sa mga pabliser kaysa mga libreng nakikita o nada-download mula rito.

Humihingi ng mas mabigat na responsabilidad sa kasinupan sa pagkalap ng reperensiya ang ganitong “kaluwagan” sa mga sangguniang online. Sapagkat mas madaling nagagamit ang internet, higit na nagkakaroon ng layà ang sinuman upang “malathala.” Sa madaling sabi, nagkakaroon ng kaluwagan sa pagtawag na “awtor” sa kahit na sino basta’t mayroong nailagay sa cyberspace.

17.43 Mga sanggunian mula sa websites. Para sa mga online na materyales, inilalahok ang mga sumusunod na elemento:

1. Buong pangalan ng awtor
2. Buong pamagat ng artikulo
3. Pangalan ng website (o pahina)
4. Petsa ng pagkakalathala
5. ang uniform resource locator o URL

17.44 Pangalan ng awtor sa mga sangguniang elektroniko. Ang pagsulat ng pangalan ng awtor para sa mga sangguniang elektroniko ay katulad ng pagsulat ng pangalan sa mga nalimbag na publikasyon. Tingnan ang **17.33–35**.

de Veyra, Lourd. *Carlo J All the Way*. 1 Agosto 2009. <http://www.spot.ph/this-is-a-crazy-planets/28359/carlo-j-all-the-way>.

Gappi, Richard. “Opkors, nakakain ang F.” *Rizal News Online*. Hulyo 2013. <http://www.rizalnewsonline.com/2013/07/poetry-opkors-nakakain-ang-f-ni-richard.html>.

17.45 Pamagat ng artikulo. Isinusulat nang italic ang pamagat ng mga aklat elektroniko. Kung ang materyales ay mga artikulo o kabanata sa isang aklat elektroniko, isinusulat sa loob ng panipi ang pamagat ng mga publikasyong online.

Campbell, Joseph. *The Hero With a Thousand Faces*. Princeton: Princeton University Press, 2004. e-book.

San Juan, Epifanio. “Pagsubok sa Isang Mapagpalayang Pakilala’t Pagtaya sa Sining ni Jose Corazon de Jesus.” *Himagsik Kayumanggi*. 1 Abril 2013. <http://sonnysj.blogspot.com/2013/04/jose-corazon-de-jesus-ang-sining-ni.html>.

17.46 Pangalan ng pahina at petsa ng pagkakalathala. Italiko naman ang pangalan ng pahina o website. Kaiba sa ibang elemento na pinaghihiwalay ng tuldok, nagtatapos sa kuwit ang pangalan ng pahina. Sinusundan ito ng petsa kung kailan nalathala.

Quijano de Manila. “Why was the Rizal hero a Creole?” *With One’s Past*, 12 Oktubre 2010. <http://withonepast.wordpress.com/2010/10/12/why-was-the-rizal-hero-a-creole/>.

17.47 URL. Ang uniform resource locator (URL) ang pangunahing reperensiya para sa isang lokasyon (*location*) sa internet. Karaniwan itong pinangungunahan ng http (*hypertext transfer protocol*) at ang ispesipikong kowd (*code*) para sa lokasyon ng materyal. Nakikita ang URL sa adres bar kapag ginagamit ang isang internet browser.

Bagaman sinusundan ng tuldok ang URL sa sanggunian, nananatili ang maliit na titik nitó (<http://> madalas ang simula). At sapagkat karaniwang mahabà ang isang URL, hindi ito nilalagyan ng gitling kahit dalawa o tatlong linya ang nasasakop nitó sa sanggunian.

Arao, Danilo. “Filipinas at Pilipinas bilang pangalan ng bansa.” *Rising Sun*. 29 Hunyo 2013. <http://risingsun.dannyarao.com/2013/06/29/filipinas-at-pilipinas-bilang-pangalan-ng-bansa>.

San Juan, Epifanio. “Pagsubok sa Isang Mapagpalayang Pakilala’t Pagtaya sa Sining ni Jose Corazon de Jesus.” *Himagsik Kayumanggi*. 1 Abril 2013. <http://sonnysj.blogspot.com/2013/04/jose-corazon-de-jesus-ang-sining-ni.html>.

17.48 Mga materyales na Audiovisual. Sa mga materyales na audiovisual, ilahok ang sumusunod na mga elemento:

1. Pangalan ng awtor, manunulat, nagtanghal, o kung sinumang responsable o lumikha sa nilalaman ng materyales.
2. Pamagat ng materyales, nakasulat sa italiko.
3. Pangalan ng kompanyang nagrekord o naglathala.
4. Midyum (cd-rom, dvd-rom, cassette, atbp)
5. Petsa ng pagkakaprodyus (maaaring idagdag)

Fernandez, Doreen at Malou Jacob. *Panitikan: a documentary on Philippine Literature*. Cultural Center of the Philippines. videocassette.

Granada, Gary. *Kahit Ako’y Mahirap*. Infiniti Music. audio cassette.

Guitierrez, Chin-Chin. *Uyayi: a collection of Philippine Lullabies*. National Commission for Culture and the Arts. cd-rom.

APENDISE

PAGMAMARKA NG PRUWEBA

Isa sa mga pinakamahalagang bahaging pagdadaan ng isang akda o isang publikasyon ang **pagbása ng pruweba** (*proofreading*). Sa yugtong ito, “nililinis” ng **tagabása ng pruweba** (*proofreader*) ang manuskrito upang mas maging malinaw, maayos, at kaiga-igaya ang pagbása.

Malaking kahingian sa tagabása ng pruweba ang masinop na pagkilatis sa manuskrito. Sa kaniyang matá hulíng nagdadaan ang publikasyon bago ito ganap na malathala. Isinasaalang-alang ng mahusay na tagabása ng pruweba ang mga sumusunod na detalye sa pagmamarka sa teksto:

1. Ispeling. Kadalasang hindi naiisipang baguhin ang wikang ginagamit ng word processor sa computer. Dahil dito, mga salitang mula sa napiling wika lámang ang makikilála ng word processor. Hindi rin naiiwasang gumagana ang *autocorrect* na *function* nitó kung kayá binabago ng word processor ang ispelang ng mga salitang itinipa base sa wikang napili.

Ito ang karaniwang karanasan sa Filipinas. Halimbawa, awtomatikong nagiging “naming” (pagpapangalan) ang “namin,” ang “ang aming” nagiging “an gaming” (kahit walá ring diwa ang nabuong parirala), at marami pang iba na hindi na napapansin o hindi na nababalikan ng mga awtor sa kanilang mga manuskrito.

2. Diwa ng teksto. Kinakailangang maláy ang tagabása ng pruweba sa diwa ng tekstong kaniyang minamarkahan. Hinihingi ng teksto ang pagiging matalas ng matá ng tagabása ng pruweba sa mga detalyeng kulang, naputol, o sobra.

Bagaman nagdadaan din sa matá ng tagabása ng pruweba ang mga detalye o nilalaman ng teksto, kailangang minimal na lámang pagdatíng sa kaniya ang mga pagwawastong kailangang gawin. Inaasahang ang mas malalaking pagbabago sa nilalaman ng manuskrito ay nagawa na sa yugto ng editing nitó.

3. Pisikal na anyo ng manuskrito. Ang mga sumusunod na detalye hinggil sa pisikal na anyo ng manuskrito ang kailangang isaalang-alang ng tagabása ng pruweba:

a. Uri ng tipo at font. Isang kahingian sa tagabása ng pruweba ang pagmemorya sa estilong ginagamit sa mga publikasyon. Kailangang mayroong estandarisadong font at tipo para sa uri ng publikasyong ilalathala. Natutukoy ng mahusay na tagabása ng pruweba ang dapat na italiko sa *boldface*, ang nakasulat nang nagsisimula sa malaki o maliit na titik, at ang laki ng font ng pamagat, sa pangalawang pamagat, at sa teksto.

Sa publikasyon sa Filipinas, madalas na ginagawang itoliko ang mga salitang banyaga na nása teksto at ginagamit ang *boldface* kapag may gustong idiing punto.

b. Páhina at tumatakbong pang-ulo. Kailangang tiyakin ng tagabása ng pruweba na sunod-sunod ang mga páhina ng manuskrito at nailey-awt nang tama ang **tumatakbong pang-ulo** (*running head*) nitó.

c. Espasyo sa bawat salita at linya. Tinitiyak ng masinop na tagabása ng pruweba ang mga sobra o kulang sa espasyo sa pagitan ng mga salita at mga linya. Tinitingnan rin niya ang pangkalahatang itsura ng páhina kung pantay ang pagkakaley-awt ng bawat páhina.

d. Mga bahagi ng aklat/publikasyon:

- i. Pabalat (harap at likod)
- ii. Gulugod (spine) ng aklat
- iii. Pahinang pampamagat
- iv. Pahinang karapatang-sipi
- v. Pambungad na pananalita
- vi. Nilalaman
- vii. Sanggunian, apendise, indeks

MGA SIMBOLONG GINAGAMIT SA PAGBÁSA NG PRUWEBA

	alisin (<i>delete</i>)		alisin ang buong talata
	pagdugtungin; tanggalin ang espasyo		baybayin (<i>spell out</i>)
	maglagay ng espasyo		maglagay ng tuldok
	pagpalitin (<i>transpose</i>)		maglagay ng panipi (isahan o dalawahan)
	bagong talata		magdagdag
	indent		idugtong sa naunang linya (<i>run in with previous line</i>)
	italiko		iposisyon sa gitna
	panatilihin		ikilos pakanan (<i>move right</i>)
	<i>boldface</i>		ikilos pakaliwa (<i>move left</i>)
	malaking titik		ayusin ang hanay (<i>align vertically</i>)
	maliit na titik (<i>lower case</i>)		
	alisin ang bantas		

APLIKASYON NG MGA SIMBOLO*

Pagbabalik-tanaw sa Kasaysayan ng Filipinas [1565]: Pagkilala sa Kapangyarihan ng Espanya sa Lungsod ng Cebu

Sa 333 taong pananakop ng mga espanyol sa ating bansa, nakatatak na sa ating kasaysayan ang kanilang mga naiambag ~~pagdating~~ sa kristiyanismo, pamumuno at gayundin ang mga babasahing pangkabatiran na naging lunsaran natin sa hinaharap. Kung muli nating babalikan at aalalahanin ang mga pangyayari sa ~~panahon ng~~ 1565, masasabi natin na isa ang petsang Hunyo 4, 1565 na pinakamahalagang tala sa ating kasaysayan ~~kung pag-uusapan ang ideyolohiyang hangarin sa usaping pagkakasundo sa isang layunin.~~

~~Sa pananakop ng espanyol at sa pagpunta ni Miguel Lopez de Legaspi sa Cebu noong 1565, ang hari naman ng espanya na si Phillip II ay naitalaga noon sa katungkulan bilang kauna-unahang gobernador-heneral ng bansang Filipinas at upang pormal na paghandaan ang kolonisasyon. Itinatag niya ang pamumuno sa panahon ng pananakop ng mga espanyol sa pamahalaan ng Maynila.~~

~~Ang Espanyol Heneral na si Legaspi at Rajah Sikatuna ay nagsagawa ng pag-iisang dugo o blood compact sa Bohol noong Marso 1565, ito ay simbolismo ng pangkapayapaang pagkakasundo.~~

^{bang} Sa pagpirma ng kauna-unahang pangkapayapaan ng ^{kasunduan} Filipinas noong Hunyo 4, 1565, ito ay pinangunahan nina Rajah Tupas at Heneral Legaspi. ~~Sa ganitong senaryo, nasa ilalim ng pangkapayapaang pagkakasundo~~ Ayon kay Dela fuente noong 1932 sa kanyang artikulo hinggil sa pamamahala ng mga espanyol ^{ay binigyang pagkilala} nila ang pamamahala sa ating bansa gayundin ang proteksiyon ^{sa} ng lungsod ng Cebu sa oras ng digmaan.

Kung ating babalikan ang naiambag ng mga espanyol ^{hinggil} sa relihiyon, ang simbahan ng ~~kumbento~~ ng Sto. Niño ang unang ^{katolikong} simbahan sa Filipinas ^{na itinayo sa} Cebu. Naging malaking kapakinabangan ang pagyakap ng mga Pilipino sa relihiyon ng mga panahon na iyon. ^{Padre} Pinangunahan ni Rev. Father Andres de Urdaneta ^{ang pagpapalaganap ng} at sinasabi na ito ay nagpapalaala ng simula ng katolisismo sa ating bansa ^{na sinundan ng ilang mga} pari sa pagpapalakas ng relihiyong katolisismo. ^g Naging instrumento ang mga pari sa panahon ^{ng} ~~na~~ ^{ito} ~~ng~~ ^{sa} ~~espanyol~~ upang magbigay ng mga inaasahang pagbabago ^{ang} sa bansa sa ilalim ng kanilang pamamahala.

Batay sa aklat pangkasaysayan ng Filipinas noong 1988 ^{na} ~~sa~~ ^{noong 1988 at ang kaninang mga karàma} pag-aaral ni Ricardo T. Vinceo, si Legaspi ay naglakbay mula sa Mexico noong Nobyembre 20, 1564 ^{kasabay} ang mga barkong: San Pedro, San Juan de Letran at San Lucas at ang buong puwersa ng higit sa ^{Nakarating silà} ~~sandaang conquistador~~ Ang nasabing paglalakbay ay umabot sa bansang ^{sa Timog Leyte} Filipinas noong Enero 1565 at kanilang napuntahan ang Samar, ~~Leyte~~ ^{sa} Limawasa, Bohol at ~~Negros~~ ^{sanduguan} upang maisagawa ang ~~pag-iisang dugel~~ o blood compact, tubusin ang pagmamay-ari para sa Espanya, at manakop ng naaayon sa kanilang kagustuhan.

^{nglalkbay ang mga Espanyol}
~~Noong Abril 16, 1565, ang paglalakbay patungo sa Cebu na kung saan, si Rajah Tupas~~
~~ay itinuturing na kasama si Ferdinand Magellan noong 1521 bilang kinatawan ni Rajah~~
~~Humabon. Isa sa kinatawan ang nagtungo sa pampang upang mahanap si Tupas, na kung~~
~~saan ay narinig ang pagbabalik ng mga espanyol, paglisan sa mga lugar at paghanap na~~
~~matitirhan na isla. Hindi maituturing na kasama si Tupas, ang mga espanyol~~
~~naglalkbay upang maipaisailalim sa mga Cebuano upang maisumite sa~~
~~sobersiya ng espanyol matapos ang 40 na taon gayundin ang mga nagrerebeldeng~~
~~mananakop. Inilaan nila ang kanilang misyon na simula ang pagbuo ng plano sa isla ng~~
~~Cebu noong Mayo 8, at si Tupas ay ipinakilala ang kaniyang sarili sa mga Espanyol~~
~~umayon sa pamamagitan ng pagkakasundo. Matapos ang ilang paghihintay, ang pagkakasundo~~
~~ay nabuo noong Hulyo 3, 1565.~~

Nilalaman ng

~~Layon sa kilalang mananaliksik pangkasaysayan na si William Henry Scot ay inilarawan~~
~~ang pagkakasundo sa bilang katunayan ang mga kondisyon sa di handang pagsuko.~~
~~Isang uri na dapat tularan sa di patas na pagkakasunduan na kung saan ang kanluraning~~
~~mga bayan ay mobilis na uunlad kadalinsabay ng mga tao sa silangan makalipas ang~~
~~tatlong dekada.~~

*Ang artikulong ito ay ginamit upang makapagbigay ng halimbawa ng aplikasyon ng mga simbolo para sa pagbása ng pruwera. Hindi layon sa halimbawang ito ang pagwawasto sa nilalaman.

